

Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta
Katedra dějin a didaktiky dějepisu

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Přechodové rituály jako téma v učebnicích dějepisu
Rites of passage as a theme in the history textbooks

Bc. Simona Geyerová

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Hana Havlůjová, Ph.D.
Studijní program: Učitelství pro střední školy
Studijní obor: český jazyk – dějepis

2015

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma *Přechodové rituály jako téma v učebnicích dějepisu* vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 10. dubna 2015

.....

Bc. Simona Geyerová

Ráda bych poděkovala vedoucí diplomové práce PhDr. Haně Havlůjové, Ph.D. za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce.

Obrovské díky patří také mé rodině, která mě při studiu a psaní diplomové práce podporovala.

ABSTRAKT

Záměrem diplomové práce *Přechodové rituály jako téma v učebnicích dějepisu* je analyzovat učebnice dějepisu druhého stupně základní školy z hlediska vybraných přechodových rituálů. Této praktické části předchází obecné seznámení s problematikou rituálů a přechodových rituálů. Následuje pojednání o vybraných přechodových rituálech, jimiž jsou svatby a pohřby. Zvolené přechodové rituály určují směr, kterým se ubírá samotná analýza učebnic. Při rozboru učebnic mě tedy v obecné rovině zajímají témata svateb, pohřbů a všech dalších skutečností, které se s danou problematikou pojí. Následně zjišťuji, jakým způsobem a v jakém rozsahu jsou vybrané přechodové rituály žákům představeny. Aby žáci získali co nejvíce informací z konkrétního způsobu zobrazení přechodového rituálu, zabývám se i možnostmi, jak určité znázornění rituálu obohatit. V závěru shrnuji důvody proměn zmíněných přechodových rituálů zobrazených v učebnicích dějepisu pro druhý stupeň základní školy.

KLÍČOVÁ SLOVA

rituál, přechodový rituál, učebnice, pohřeb, hrob, pohřebiště, sňatek, svatební obřad

ABSTRACT

The intention of the Diploma thesis *Rites of passage as a theme in the history textbooks* is to analyze the history textbooks of upper primary school in terms of rites of passage. This practical part is preceded by a general introduction to the issue of rituals and rites of passage. The following is a discussion of selected rites of passage, which are weddings and funerals. Selected rites of passage determine the direction of the analysis of textbooks. In general, I am interested in themes of weddings, funerals and all other facts that are associated with the issue in analyzing textbooks. Then I find out, how and to what extent selected rites of passage are presented to pupils. So that pupils gain the most information from the particular way in which the rites of passage are presented, I deal also with possibilities to enrich a certain representation of ritual. The conclusion summarizes the main reasons for the changes of rites of passage that appear in the history books for upper primary school.

KEYWORDS

ritual, rite of passage, textbook, funeral, grave, burial ground, wedding, wedding ceremony

Obsah

1. ÚVOD	8
I. TEORETICKÁ ČÁST	12
2. RITUÁL.....	12
2.1 Vznik a funkce rituálů	14
2.2 Dělení rituálů.....	15
3. PŘECHODOVÉ RITUÁLY	19
3.1 Communitas a liminalita	22
3.2 Materiální přechod	24
3.3 Typy přechodových rituálů	25
4. SVATEBNÍ RITUÁLY A JEJICH PROMĚNA V DĚJINÁCH.....	30
4.1 Svatební rituály ve starověku	30
4.2 Svatební rituály ve středověku	33
4.3 Svatební rituály v raném novověku.....	40
4.4 Svatební rituály v moderní době	45
5. POHŘEBNÍ RITUÁLY A JEJICH PROMĚNA V DĚJINÁCH.....	48
5.1 Archeologie smrti.....	49
5.2 Pohřbívání v nejstarších dobách.....	51
5.3 Pohřbívání ve starověkých civilizacích (Egypt, Řecko, Řím)	57
5.4 Pohřbívání ve středověku na našem území	63
5.5 Pohřbívání v novověku	66
5.6 Současnost.....	68
6. SHRNUTÍ.....	72

II.	PRAKTICKÁ ČÁST	73
7.	ANALÝZA UČEBNIC.....	73
8.	SŇATKY	74
8.1	Učebnice dějepisu pro 6. třídy	74
8.2	Učebnice dějepisu pro 7. třídy	75
8.3	Učebnice dějepisu pro 8. třídy	77
8.4	Učebnice dějepisu pro 9. třídy	78
8.5	Shrnutí: Sňatky a svatební rituály v učebnicích dějepisu pro ZŠ.....	79
9.	POHŘBY	81
9.1	Učebnice dějepisu pro 6. třídy	81
9.2	Učebnice dějepisu pro 7. třídy	89
9.3	Učebnice dějepisu pro 8. třídy	95
9.4	Učebnice dějepisu pro 9. třídy	97
9.5	Shrnutí: Pohřby a pohřební rituály v učebnicích dějepisu pro ZŠ	101
10.	ZÁVĚR	104
11.	SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	106
11.1	Prameny:.....	106
11.2	Literatura	108
11.3	Časopisy	110
11.4	Elektronické zdroje.....	111

1. ÚVOD

Téma přechodových rituálů mě zaujalo během studia natolik, že jsem se mu rozhodla věnovat podrobněji již v bakalářské práci.¹ Konkrétně jsem se zabývala přemyslovskými přechodovými rituály, tedy uvedením přemyslovských knížat a králů na trůn a jejich následnými honosnými pohřby. Když tedy nastal čas na psaní diplomové práce, nechtěla jsem toto téma úplně opustit. Námět jsem se rozhodla udržet v rámci přechodových rituálů a zacílit ho na celou látku druhého stupně základního vzdělávání. Po prvotní analýze učebnic dějepisu pro druhý stupeň základní školy jsem byla překvapena množstvím získaných informací, které učebnice nabízejí k přechodovým rituálům. Téma diplomové práce jsem se v souladu s požadovaným rozsahem diplomové práce rozhodla zúžit na pohřby a sňatky.

Za hlavní cíl diplomové práce *Přechodové rituály jako téma v učebnicích dějepisu* jsem si stanovila analýzu učebnic dějepisu druhého stupně základní školy z hlediska vybraných přechodových rituálů, tedy pohřbů a sňatků. Při rozboru učebnic mě v obecné rovině zajímají témata svateb, pohřbů a všech dalších skutečností, které se s danou problematikou pojí. Podávám přehled zmíněných přechodových rituálů a zjišťuji, jakým způsobem a v jakém rozsahu jsou vybrané přechodové rituály žákům představeny. Posléze naznačuji možnosti, jak určité znázornění rituálu obohatit tak, aby žáci získali co nejpřesnější informace nejen o rituálu samém, ale také o jeho dobovém kontextu.

Text je rozdělen na teoretickou a praktickou část. V první části své diplomové práce se věnuji představení rituálů a přechodových rituálů. Přechodové rituály zastupují pohřby a sňatky, jejichž proměnu jsem se snažila postihnout z hlediska historického vývoje od pravěku až po současnou dobu. V praktické části se zabývám zobrazením pohřebních a svatebních rituálů v učebnicích dějepisu pro druhý stupeň základní školy.

K vypracování kapitol o rituálech a přechodových rituálech jsem využila především publikaci od britské antropoložky Fiony Bowie, která se v díle *Antropologie*

¹ GEYEROVÁ, Simona: *Festivity na dvorech přemyslovských knížat a králů (12. a 13. století). Nastolení, korunovace a pohřby*. Praha, 2010. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, Katedra dějin a didaktiky dějepisu.

*náboženství*² věnovala mnoha tématům, jedním z nich jsou právě rituály. Problematiku definice rituálu jsem doplnila o názor dalších antropologů jako například Thomase Hyllanda Eriksena, Roberta Murphyho nebo filosofa Alana Wattse.³ Stěžejním dílem pro kapitolu o přechodových rituálech mi bylo dílo antropologa Arnolda Van Gennepa,⁴ jehož závěry jsem obohatila o myšlenky antropologa Victora Turnera.⁵ K rozdělení rituálů mi posloužil i koncept Catherine Bellové.

V kapitole *Svatební rituály a jejich proměna v dějinách* se zabývám historií svateb a svatebních rituálů od starověku až po současnost. Informace k nejstarším dějinám mi poskytla *Encyklopedie starověkého Předního východu*⁶ a dílo Evžena Strouhala *Život starých Egypťanů*.⁷ Poznámky ke svatbám ve starověkém Řecku a Římu jsem našla v knize *Rodina jako instituce a vztahová síť*,⁸ jejímž autorem je Oldřich Matoušek. Z literatury, která se věnuje historii svateb v západní Evropě, lze jmenovat dílo *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*.⁹ Přehled k podobě svatebních obřadů od středověku po současnost nabízí Lydia Petráňová ve své studii *Nevěsta a ženich koupili si kožich*.¹⁰ Podobu svatebních obřadů v novověku zaznamenávají díla Richarda van Dülmena¹¹ a Mileny Lenderové.¹² Informace k současné situaci sňatků mi poskytla kromě již zmiňované studie Lydie Petráňové i *Historie svateb od nejstarších dob po současnost*¹³ od autorky Evy Jančíkové.

² BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008.

³ ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie*, Praha 2008; WATTS, Alan W. *Mýtus a rituál v křesťanství*. Brno 1995; MURPHY, Robert. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha 1998.

⁴ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997.

⁵ TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno 2004.

⁶ PROSECKÝ, Jiří a kol., *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha 1999.

⁷ STROUHAL, Evžen, *Život starých Egypťanů*. Londýn 1994.

⁸ MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha 2003.

⁹ BOLOGNE, Jean Claude. *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997.

¹⁰ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich*. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012.

¹¹ DÜLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha: ARGO, 1999.

¹² LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005.

¹³ JANČÍKOVÁ, Eva. *Historie svateb od nejstarších dob po současnost*. Praha 2012.

V kapitole týkající se pohřebních rituálů a jejich proměn v dějinách jsem se opírala především o literaturu *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*,¹⁴ která mi nabídla přehledný vývoj ve způsobu pohřbívání. Nejstarší období, tedy období pravěku, zahrnuje kniha *Paleolit a mezolit: pohřební ritus*¹⁵ napsaná Jiřím Svobodou a *Pravěké dějiny Moravy*¹⁶ od Vladimíra Podborského. Dílo Michaela Kerrigana *Historie smrti, pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*¹⁷ mi byla zdrojem informací především pro období starověkého Řecka a Říma. O pohřbívání ve starověkém Egyptě jsem se dozvěděla z knihy *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*.¹⁸ Poznatky o způsobu pohřbívání Keltů na našem území mi poskytly dvě publikace, a to *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*¹⁹ a *Keltové a Čechy*.²⁰ Díla Mileny Lenderové a Richarda van Dülmena, tedy *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*²¹ a *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*,²² dávají možnost proniknout do zvyků v pohřbívání v novověké společnosti. K moderním dějinám čerpám informace hlavně z časopisecké produkce. Jedná se o článek s názvem *Proč je moderní smrt tabu?*²³ od Marie Přidalové, který byl publikován v Sociologickém časopise. Článek *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes*,²⁴ jehož autorkou je Olga Nešporová, vyšel v revue *Dějiny a současnost*.

¹⁴ UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006.

¹⁵ SVOBODA, Jiří A. *Paleolit a mezolit: pohřební ritus*. Brno 2003.

¹⁶ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993.

¹⁷ KERRIGAN, Michael, *Historie smrti, pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha 2008

¹⁸ MAŘÍKOVÁ, VLČKOVÁ, Petra a kol. *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*. Praha, 2009.

¹⁹ LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha 1996.

²⁰ DRDA Petr a Alena RYBOVÁ. *Keltové a Čechy*. Praha: Academia, 1998.

²¹ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005

²² DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha 1999.

²³ PŘIDALOVÁ, Marie: *Proč je moderní smrt tabu?* In: *Sociologický časopis*. 34, č. 3. Praha 1998.

²⁴ NEŠPOROVÁ, Olga: *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes*. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 30, č. 11. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008.

V praktické části této diplomové práce jsem pracovala se soubory učebnic nakladatelství SPN²⁵ a Fraus²⁶ pro druhý stupeň základní školy.

²⁵ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006; PARKAN, František. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: pracovní sešit*. Praha 2006; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007; PARKAN, František. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: pracovní sešit*. Praha 2007; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: metodická příručka*. Praha 2008; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk*. Praha 2008; PARKAN, František. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk: pracovní sešit*. Praha 2008; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk: metodická příručka*. Praha 2009; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. Praha 2009; PARKAN, František. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny: pracovní sešit*. Praha 2009; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny: metodická příručka*. Praha 2010.

²⁶ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. Plzeň 2007; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008; FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza ŠITANCOVÁ, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2012; VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009; BARTÁKOVÁ, Eliška a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. Plzeň 2009; KORCOVÁ, Václava a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2009; LOVČÍ, Radovan, Pavla ŠIMEČKOVÁ, Pavel ZAHRADNÍČEK a Miloslav ZEŽULA. *Interaktivní dějepis 7, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011; FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2010; KALISTOVÁ, Ivana a kol. *Dějepis 8 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. Plzeň 2010; FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008; FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza ŠITANCOVÁ, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 8, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2012; PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011; PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. Plzeň 2011; PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2011; FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza ŠITANCOVÁ, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 9, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2012.

I. TEORETICKÁ ČÁST

2. RITUÁL

Přestože se v dnešní moderní době ritualizované chování z běžného života vytrácí, není pro člověka vzácnost, setkat se s pojmem rituál. I kdyby ho chápal jen jako jakýkoli úkon, který vykonává pravidelně podle předem daných pravidel, tedy jako rodinnou večeři nebo pravidelnou ranní kávu. Rituál je běžnou součástí všech společností, neexistuje kultura bez rituálů. Nicméně pokud bychom chtěli pojem definovat v plném jeho rozsahu, zjistíme, jak složitá záležitost to je. Tento pojem je velmi obšírný a definice často nepokrývá celý význam tohoto slova. Právě proto se v literatuře setkáme s mnoha definicemi podle toho, z jakého hlediska autor na pojem rituálu nahlíží. Rituály byly od pradávna součástí lidské existence, především sloužily ke komunikaci lidí s posvátnem během magických a náboženských obřadů. Životy lidí se prakticky řídily dle rituálů, ty jim totiž usnadňovaly přežít v náročných podmínkách. Souvisely s přírodními cykly, se vznikem mýtů, jimiž si lidé vysvětlovali logicky neuchopitelné jevy, a s náboženstvím. Z historického hlediska proto bývá rituál pojímán jako sociální aspekt náboženství. Je tedy možné si vysvětlovat rovinu náboženskou, nadpřirozenou, posvátnou skrze společenské procesy, které v tomto smyslu chápeme jako rituály.²⁷

Rituál je ustálený slavnostní obřad vykonávaný na základě ceremoniálních pravidel. Samotné slovo rituál má svůj původ v latinských označeních *ritualis* a *ritus*, která se do češtiny překládají jako *obřadní* a *obřad*.²⁸ Rituál se tedy dá považovat za totožný termín se slovem obřad. Velmi blízko má k ceremoniálu a mýtu.²⁹ Při popisu obřadů není možné vycházet pouze z mýtů, tedy z vyprávění pamětníků, jak je oni chápou a popisují, nýbrž je potřeba přesně uchopit daný obřad z toho, jak je skutečně prováděn. Ceremonie se dá definovat pomocí makroritu, což je jednání, které se v běžné komunikaci zahrnuje pod pojem rituál. Ceremonie na rozdíl od rituálů nevzbuzuje žádné emoce, evokuje spíše událost vyžadovanou, řízenou a dodržovanou ve smyslu

²⁷ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 151.

²⁸ KEPARTOVÁ, Jana. *Terminologické minimum*, Praha 1998. s. 72.

²⁹ LE GOFF, Jacques a Jean Claude SCHMITT. *Encyklopedie středověku*, Praha 2008. s. 442.

splnění povinnosti, směřuje k formalismu. Při obřadu či rituálu mají být emoce sdíleny celým společenstvím lidí. V souvislosti s rituálem je potřeba zmínit a vysvětlit obsah slova ritus. Ritus je na rozdíl od rituálu relativně neměnnou a formalizovanou událostí. Tyto pojmy lze konkrétně objasnit na korunovační slavnosti. „*Korunovační ritus je součástí korunovační ceremonie, ritus označuje samotnou korunovaci – jejíž součástí mohou být různé rituály, pojem makroritus pak zahrnuje například korunovační průvod a jeho choreografii.*“³⁰

Jak už jsem zmiňovala, existuje mnoho různých definic rituálů, což je způsobeno pohledem, ze kterého je na problematiku rituálů nahlíženo. Na rituály je možné nazírat z pohledu *sociální antropologie*, kde je orientace zaměřena na vývoj rituálů a člověka, potažmo společnosti v kulturních souvislostech, z pohledu *sociologie*, kde se klade důraz na socializační funkci rituálů ve společnosti, z pohledu *psychologie*, kdy se hledají spojitosti mezi rituály a vzorci chování, a z pohledu *religionistiky*, kdy jsou rituály vnímány jako posvátné náboženské obřady. Antropolog Eriksen považuje rituál „*za syntézu několika důležitých úrovní společenské reality: symbolické a sociální, individuální a kolektivní. Rituál obvykle odkrývá a snaží se vyřešit – na symbolické úrovni – rozpory ve společnosti.*“³¹ Sociolog E. Durkheim upozornil na integrační funkci rituálů ve společnosti, rituály zvyšují solidaritu ve skupině, tím že její členové dodržují stejné nezpochybnitelné hodnoty. Rituály tedy snižují riziko anomie.³² Rituál v křesťanství lze definovat jako „*standardizovaný soubor úkonů vymezující kolektivní i individuální náboženské chování.*“³³ Jedná se o zinscenovaný obřad, který se musí řídit předem danými pravidly. „*Účastníci se stávají součástí aktu nebezpečně blízkého věcem posvátným.*“³⁴ Psychologický slovník³⁵ charakterizuje rituál jako „*sled slov nebo činů,*

³⁰ RYCHTEROVÁ, Pavlína. *Rituály, rity a ceremonie. Teorie rituálu a jejich reflexe v medievistickém bádání*, in: Stát, státnost a rituály přemyslovského věku. Brno 2006. s. 13-14.

³¹ ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie*, Praha 2008. s. 263.

³² anomie - stav rozkladu sociálního řádu, morálních a kulturních norem; stav, kdy se jedinec cítí osaměle a bezmocně; stav, který je spojen se sociálními konflikty (zdroj: http://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/hledat?typ_hledani=prefix&cizi_slovo=anomie); HRDÝ, Ladislav, Václav SOUKUP a Alena VODÁKOVÁ. *Sociální a kulturní antropologie*, Praha 1993. s. 126- 127.

³³ WATTS, Alan W. *Mýtus a rituál v křesťanství*. Brno 1995. s. 13.

³⁴ MURPHY, Robert. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha 1998. s. 186.

³⁵ HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Psychologický slovník*. Praha 2000. s. 511.

„které vedou k uskutečnění daného cíle“. A také jako „vrozené chování, které musí proběhnout v přesném sledu“.

2.1 Vznik a funkce rituálů

Vznik rituálu je někdy možné přesně datovat, nebo alespoň popsat okamžik jeho zrodu, jindy jeho počátek není jasný, a proto se klade důraz na zachycení změny ve vývoji konkrétního rituálu, případně je orientace zaměřena na jeho zánik. Rituály jsou často vnímány ve spojitosti s náboženstvím a mýty. Z pohledu rituálu je u náboženství vyzdvihována jeho socializační funkce, tedy schopnost tmelit společnost a tím podporovat harmonii ve společnosti.³⁶

Spojitost mýtu a rituálu se dá vysvětlit následovně. Mýtus je stále dokola opakovaný příběh, který vypráví o počátku dějin lidstva. Opakování se v tomto případě pojímá jako rituál. Rituály mají svůj vzor v minulém, božském, mají svůj archetyp. Dá se říci, že díky rituálu je znovu aktivizován mytický čas, minulý čas se převádí do přítomnosti, a tak se činnosti bohů nebo předků stále opakují.³⁷

Rituál má mnoho funkcí, které působí jak na jednotlivce, tak na celou společnost. Rituály „*dokážou zprostředkovat a vyjádřit city, řídit a prosazovat způsoby chování, podporovat nebo naopak narušovat status quo, vyvolávat změny nebo obnovovat soulad a rovnováhu. Rituály mají také velmi důležitou léčivou úlohu. Dají se využívat k udržení životních sil a úrodnosti půdy a mohou zajišťovat správné vztahy s neviditelným světem, at' už světem duchů, předků, božstev, či jiných nadpřirozených sil.*“³⁸ Přechodové rituály, které se pokusím definovat v samostatné kapitole, mají především dvě funkce. A to je vytvořit bezpečné prostředí pro fázi transformace, kterou si jedinec musí projít. Druhá funkce umožňuje vědomě prožít změny společenské role, nezůstat na pomezí, tedy ani dítětem, ani dospělým jedincem.³⁹

³⁶ LE GOFF, Jacques a Jean Claude SCHMITT. *Encyklopedie středověku*, Praha 2008. s. 446-447.

³⁷ ELIADE, Mircea. *Mýtus o věčném návratu*, Praha 2004. s. 21.

³⁸ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 147.

³⁹ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 19-21.

Rituály mohou po čase ztratit svůj význam a zachovávají si už jen svou strukturu, změna se však projevuje postupně. Ve chvíli, kdy rituál ztratí svou účinnost, stává se z něj pouze divadelní představení, jehož cílem je pobavit. I když je zde nutné zdůraznit, že hranice mezi rituálem a divadlem není pevně stanovena. Postupný přechod od účinných rituálů k divadelnímu představení je možné vidět v Kurumuglu při rituálním tanci, zabíjení prasat a výměně masa mezi vesnicemi. Dříve byli tanečníci válečníky, vzájemně podnikali loupeživé nájezdy na sousední vesnice. Z válečníků se postupně stali spojenci a války mezi kmeny byly prohlášeny za nezákonné. Tím se představení posunulo směrem k zábavě. Společenské vztahy mezi kmeny se udržují tím, že si pravidelně střídají role. Hostující tanečníci dluží hostitelům maso, které musí být během následujícího setkání splaceno, ve chvíli, kdy nashromáždí dostatečné množství prasat, uspořádají tanec. Tento příklad rituálu ukazuje, nakolik je podstatné, aby rituál „fungoval“. Pokud totiž dojde v průběhu rituálu k selhání, může to způsobit katastrofu, ve zmíněném příkladu by vypukl válečný konflikt. Jindy jako by rituály postrádaly svůj význam, podobají se spíše hře, rituál je v tomto případě chápán jako představení, do kterého jsou zapojeni herci a diváci. Obě krajnosti⁴⁰ mohou být součástí přechodových rituálů, kdy tělo je považováno za symbol, který spojuje fyzickou a sociální proměnu s konkrétní událostí. Například oslava narozenin sice nezpůsobí stárnutí člověka, ale zavádá příčinu k uspořádání večírku. Oproti tomu rituál obřizky nebo porod způsobí změnu postavení člověka ve společnosti, jelikož jedinec přestane být vnímán jako dítě a je na něj nazíráno jako na dospělého člověka.⁴¹

2.2 Dělení rituálů

Vzhledem k tomu, že neexistuje jednota v definici rituálů, není možné najít shodu ani v jejich dělení. Systematizace rituálů není vždy jednoznačná, jelikož ne všechny obřady jsou přesně popsány.

⁴⁰ Funkční rituál na jedné straně a rituál postrádající význam na straně druhé.

⁴¹ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 154-156.

Základní dělení rituálů podle Arnolda van Gennepa⁴² představuje jejich rozdělení do dvou tříd na rituály sympatetické a kontaktní. „*Sympatetické rituály jsou ty, které se zakládají na víře působení podobného na podobné, opaku na opak, nádoby na obsah, části na celek a naopak, napodobeniny na skutečný předmět nebo bytost a naopak, slova na čin.*“⁴³ Kontaktní rituály se podle Gennepa „*zakládají na materiálnosti a přenosu vrozených nebo získaných vlastností dotykem nebo na dálku.*“⁴⁴ To, zda rituál působí přímo, nebo nepřímo, nabízí další dělení. Přímé rituály působí okamžitě a bez zásahu autonomního činitele, jedná se o uhranutí či prokletí. Nepřímé rituály naopak působí prostřednictvím autonomní síly, která je uvedena do pohybu jakýmsi počátečním impulsem. Příkladem může být démon nebo božstvo zasahující ve prospěch osoby, která rituál provedla. Takto funguje zaslíbení nebo modlitba. Dále se rituály dělí na pozitivní, kdy se vůle mění ve skutek, a na negativní, neboli tabu, jejichž předpokladem je zákaz, tedy snaha činu zabránit. K tomuto třídění je ještě potřeba doplnit dělení rituálů s dynamistickým (neosobním) základem a rituálů s animistickými základy.⁴⁵

Ze zmíněných dělení plyne, že každý rituál může patřit do čtyř kategorií zároveň a poté ho lze ještě třídit šestnácti různými způsoby. Výjimku tvoří čtyři různé protiklady, jež se vylučují podle níže přiložené tabulky (Tab. 1).⁴⁶

Animistické rituály

Rituály sympatetické

Rituály kontaktní

Rituály pozitivní

Rituály negativní

Rituály přímé

Rituály nepřímé

Dynamistické rituály

(Tab. 1)

⁴² VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 11- 21.

⁴³ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 14.

⁴⁴ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 16.

⁴⁵ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 16-17.

⁴⁶ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 18.

Pro pochopení přiložené tabulky (Tab. 1) a tím i pro jasnější uvedení do problematiky je vhodné uvést alespoň jeden příklad. Těhotná žena, která nejí ostružiny, jelikož by to uškodilo dítěti, provádí přímý negativní kontaktní dynamistický rituál. Problém je ale v tom, že ne vždy je jasné, jak konkrétní rituál interpretovat. Je možné jeden rituál vykládat různými způsoby nebo naopak jedna interpretace může platit pro větší počet vzájemně se lišících rituálů. Zde je na místě uvést komplikované řešení při rozlišování animistického nebo dynamistického rituálu, jelikož přenos choroby z pacientova těla může být vnímán jako přenos vlastnosti, nebo jako přenos personifikované choroby, vnímané v podobě ducha či démona. Neexistují žádné čisté typy rituálů, vždy je nutné pracovat s poměrnou částí a podle toho rituály řadit. Rituály nelze studovat odděleně, je nutné je sledovat v kontextu a hledat jejich souvislosti.

Třídění mechanismů pomáhá pochopit existenci obřadních sekvencí. Nicméně nelze dosáhnout stoprocentního třídění. O rozdělení rituálního jednání do šesti kategorií se pokusila Catherine Bellová, která definovala rituály jako „*pragmatický kompromis mezi úplností a jednoduchostí*“.⁴⁷

Třídění rituálního jednání podle C. Bellové:⁴⁸

1. Přejímací rituály při obřadech „spjatých s klíčovým okamžikem života“.
2. Kalendářní a vzpomínkové obřady.
3. Obřady výměny a společenství.
4. Obřady působení trýzně.
5. Postní obřady, půst a slavnosti.
6. Politické rituály.

⁴⁷ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 152.

⁴⁸ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 152.

Nicméně i toto dělení funguje pouze v ideálním případě, v praxi většinou není možné přiřadit rituály jen do jedné kategorie. Zmíněné třídění tedy nepomůže lépe pochopit účel, funkci a mechanismus rituálů.⁴⁹

Bellová dále nabízí tři přístupy jak vnímat rituály, a to jako „výraz paradigmatických hodnot smrti a znovuzrození; jako mechanismus přivedení jedince do společnosti a založení společenské entit; nebo jako proces za účelem společenské přeměny, katarze, ztělesnění symbolických hodnot, vymezení povahy toho, co je skutečné, nebo boje za ovládnutí znaku“.⁵⁰

⁴⁹ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 152.

⁵⁰ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 152.

3. PŘECHODOVÉ RITUÁLY

Přechodové rituály jsou Gennepem považovány za tak významný příklad rituálu, že se jim rozhodl věnovat celou jednu kategorii. Jako prvním se mu je podařilo popsat na základě porovnávání širokého spektra zvyků různých kultur. Zacílil na přechod z jedné fáze života do druhé, který souvisel se změnou postavení v životě osob, ať už jednotlivců či celých skupin.

Gennep ve svém díle zdůraznil, že život neprobíhá stále stejným tempem, lidskou zkušenost tvoří kritické okamžiky, jako je těhotenství, porod, narození, dětství, puberta, svatba, manželství a smrt. Některá období života člověk prožívá v klidu, jiná intenzivněji. V krajních obdobích má člověk pocit, že prochází náhlou změnou, po které už život není takový, jako byl před tím. Narození dítěte nebo smrt rodiče ovlivní život jedince natolik, že se již nemůže vrátit k obvyklému způsobu žití, na který byl zvyklý před změnou stavu.

Gennep chápal přechodové rituály jako všeobecný strukturující prostředek v lidských společnostech. Zahrnoval do nich prakticky každé náboženské a světské chování, které mělo totožný trojfázový model, a to odloučení, pomezí a opětné začlenění. Typickými příklady těchto rituálů jsou rituály spojené s narozením, s iniciací, s manželstvím a se smrtí.

Podle Gennepa mají přechodové rituály ve všech kulturách tři oddělené po sobě jdoucí rituální fáze. Gennep používal dva druhy termínů pro každou fázi, která naznačovala přechod z jednoho stavu do druhého (Tab. 2).⁵¹

Fáze přechodového rituálu podle A. van Genepa:

oddělení/odloučení	→	pomezí/přechod	→	opětovné začlenění či přijetí
Preliminální	→	Liminální	→	Postliminální

(Tab. 2)

⁵¹ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 158; VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 19.

Výše zmíněné tři fáze přechodových rituálů nejsou zastoupeny v každém rituálu stejnou měrou a nejsou v různých rituálech stejně důležité a propracované. Například rituál odloučení bývá více zastoupen v pohřebních obřadech, naproti tomu svatební obřady dávají větší šanci rozvinout se slučovacími obřady. Pomezí rituály mají větší důležitost při těhotenství, zásnubách, iniciaci, nebo naopak mohou být zredukovány při adopcích, při druhém porodu, nebo při druhém sňatku.⁵² Pomezí (liminální) fáze dává možnost rozpracování a rozšiřování prakticky donekonečna. Tuto myšlenku podrobně rozvinul Victor Turner ve svém díle.⁵³ Podle Gennepa je také možné zaměřit se na hranice mezi jednotlivými fázemi, kde je možné sledovat opakování trojfázového schématu. Příkladem podle Gennepa mohou být zásnuby, jakožto období mezi dospíváním a manželstvím. Akt zásnub vykazuje rituály oddělení, pomezí a začlenění.⁵⁴

V první fázi rituálu dochází k odloučení účastníka od symbolů a zvyků, které byly běžnou součástí předchozího stavu jedince. Pro tuto fázi jsou tedy charakteristické rituály, které symbolizují nějaké oddělení. Nově nastupujícímu vojákovi do armády jsou ostříhány nebo dokonce oholeny vlasy. Dívka při první menstruaci je donucena žít stranou v chýši mimo společenství. Rituál oddělení je tedy zpodobněn buď formou tělesné změny, nebo odchodem ze společenství.

Druhá fáze představuje jakýsi přechod, pomezí. Jedinec se nachází v přechodu, je někde na neurčitěm místě mezi starým a novým světem. Jedinec už nedisponuje starým statusem, ale novým také ještě ne. Jedná se o velmi nepříjemnou fázi pro jedince, jelikož se pojí s nejistotou. Pravidla pro chování jedince mohou být pozastavena nebo naopak přeháněna. Jako příklad je možné uvést vězně, kteří musí nosit stejnokroj. Patří sem i vojáci, chovanci, pacienti či účastníci iniciace, ti všichni musí být nějak označeni, je nutné, aby se lišili, jsou totiž zvláštní. Mohou také být předepsaná a následně dodržována pravidla ohledně řeči a pohybu, která musí být odlišná od zbytku společnosti.

⁵² VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 19.

⁵³ TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno 2004; Victorovi Turnerovi a jeho vnímání liminální fáze rituálu se budu blíže věnovat další kapitole.

⁵⁴ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 158-159.

Během této fáze rituálu hrozí nebezpečí, že se jedinec do společnosti už nezačlení. I přes tento risk se jedná o důležitou fázi rituálu, během které dochází k zapomenutí dřívějších statusů jedince, čímž je připraven ke vstupu do další fáze života.

Třetí, závěrečná fáze rituálu představuje opětovné zařazení jedince či skupiny jedinců do společnosti. Jedinec se představuje ve změněném stavu, má nová práva a povinnosti. Jedinec překročil symbolický práh, což je klíčový prvek ve všech přechodových rituálech.⁵⁵

Pro ještě názornější představení trojfázového modelu přechodových rituálů uvádím tradiční kroky při zakládání manželství. Trojfázový model manželství se skládá z rituálu oddělení, který zde představuje zasnoubení, rituál přechodu představuje opuštění rodičovského domu a vlastní svatební obřad, rituál začlenění reprezentuje založení nového domova. Každý rituál přechodu obsahuje ještě další rituály, které původně nesouvisí s přechodem. Jedná se například o zvyk házení rýže na novomanžele, což souvisí s přáním plodnosti. Na každé svatbě by neměl chybět bílý svatební dort, který představuje nevěstino tělo v bílých šatech. O rozkrojení dortu se stará ženich, který tak symbolizuje porušení nevěstina panenství. Kus dortu by se měl uchovávat na křtině ještě nenarozeného dítěte, které je díky tomuto kroku symbolicky přítomno na svatební hostině. Trojfázový model rituálů je možné ukázat i na pohřbech, při kterých se zesnulému pomáhá k bezpečnému a hlavně úplnému přechodu na onen svět. V jihozápadním Kamerunu se klade důraz na to, aby duch zemřelého nestránil živé. Zvláště pokud jedinec zemře tzv. špatnou smrtí (vražda, sebevražda, autonehoda, při porodu), musí být pohřben na protilehlém břehu řeky, než leží osada, ve které žil. Zabraňuje se tak duchovi, aby se dostal mezi živé do osady a škodil živým.⁵⁶

⁵⁵ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 158-159; VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 19-20.

⁵⁶ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 159-161.

3.1 Communitas a liminalita

Antropolog Victor Turner⁵⁷ se věnoval rozpracování Gennepovy myšlenky o střední fázi přechodového rituálu, kterou už Gennep považoval za potencionálně vhodnou k podrobnějšímu zkoumání. Turner označil předmět svého zkoumání za fázi liminální. Pojem liminalita, také prahovost, značí u přechodového rituálu pomezí, tato fáze může trvat různě dlouhou dobu, od krátké chvíle až po dobu nekonečnou. Aby Turner mohl co nejlépe tuto fázi vysvětlit, používal pojem *communitas*.⁵⁸ Latinský výraz nepoužil náhodou, potřeboval jím totiž odlišit rituální souvislosti přechodového rituálu od prostorových konotací fyzického společenství. Společenství bylo založeno na vazbách mezi lidmi nikoli na vazbě na prostředí.

Běžně zahrnuje rituál přechodu přesun od struktury k anti-struktuře a zpět ke struktuře. *Communitas* pak vzniká tam, kde struktura není, a tak je spojován s liminálním stadiem přechodového rituálu. *Communitas* označuje rovnostářské vazby mezi lidmi. Vzhledem k tomu, že *communitas* obsahuje aspekt potencionálnosti, vytváří tak metafory a symboly. Turner se zabýval výkladem symboliky rituálů, čímž výrazně ovlivnil následující generaci kulturních a sociálních antropologů.

V literatuře se setkáme ještě s dalšími pojmy, které Turner používal.

- *Normativní communitas* představuje rovnostářský model příbuzenství, typický pro liminální stadium přechodového rituálu, který za normálních okolností potřebuje delší čas a institucionální podporu. Vzniká programově s předem definovaným cílem. Typickým projevem jsou například iniciační obřady a rituály. Může se však jednat i o politické či náboženské hnutí stavící se proti společenské struktuře.
- *Spontánní (existenciální) communitas* vzniká přirozeně a spontánně v antistrukturálních situacích, v mezerách sociální struktury. Je neplánovaná a může k ní docházet v situaci, která vyvolává velké emoce. Účastníci jsou na stejné úrovni.

⁵⁷ TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno 2004.

⁵⁸ Z latiny pocházející slovo, které znamená komunitu, společenství, společnost.

- *Ideologická communitas* je pojem obsahující specificky formulovaná pravidla a opatření, podle kterých by lidé měli žít ve vzájemném souladu. Jedná se o ideál, ke kterému je směřováno podle předem daných pravidel. Vyvinula se ve složitě strukturovaných společnostech.
- *Apokalyptická communitas* předjímá budoucí katastrofu nebo konec světa.
- *Liminoid/kvaziliminální* termín značí obdobu liminální vlastnosti kultur „postindustriální revoluce“. Jedná se o divadlo, film, hudbu, výtvarné umění nebo o poezii, jež se nacházejí mimo hlavní proud, ale mají velký transformační potenciál.⁵⁹

Liminalita je antistrukturální. Tato fáze, jak jsem se již zmínila, se může protahovat do nekonečna jako v případě poutníků nebo náboženských společenství, která se stále snaží žít stranou od normální společnosti. V období pomezí se člověk nachází uprostřed přechodového rituálu, mezi dvěma světy, přičemž nepatří ani do jednoho. Na základě zkušeností z terénního výzkumu afrického kmene Ndembu, kde sledoval průběh inaugurace vrchního náčelníka kmene, vymezil Turner obecné atributy liminality. Náčelník a jeho žena jsou oblečeni do stejného šatu a jsou označováni stejným výrazem, obojí znázorňuje bezpohlavnost a anonymitu. Očekává se, že náčelník setrvává během obřadu v podřízené pozici. Není důležité, o jak vlivnou osobu se jedná, během obřadu dotýčný nemá žádnou hodnotu ani moc. Cílem je, aby si byl vědom, že musí funkci vykonávat pro blaho lidí, bude spíše sluhou nežli pánem. Náčelník je během obřadu také ponižován, jsou mu vyčítány chyby, bez ohledu na to, zda se jich skutečně dopustil. Tím, že tuto část rituálu snáší bez odporu, učí se tak zvládat stres, strádání a utrpení. Aspekt násilí a stresující faktor rituálu mají člověka připravit do života, aby v nové funkci ve společnosti uspěl, aby nezneužíval svých výsad a aby zvládl úkoly, za které ponese zodpovědnost.⁶⁰

Typickými rysy liminality jsou bezpohlavnost a anonymita, muži a ženy mají stejný oděv a nesou stejné jméno. Charakteristická je i podřízenost, mlčení či pohlavní

⁵⁹BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 163-164, TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno 2004. s. 130.

⁶⁰ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008, s. 163-164, TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno 2004. s. 130.

zdržlivost. „*Liminalita je často připodobňována ke smrti, k pobytu v lůně, k neviditelnosti, k temnotě, k dvojpohlavnosti, k poušti a k zatmění Slunce nebo Měsíce.*“⁶¹

3.2 Materiální přechod

Materiální, neboli územní přechody představují hranice, které existují ve všech společnostech a znázorňují pomezí mezi jednotlivými územími. Hranice bývá zobrazena pomocí kamenů, nataženého provazu, mostu či dveří. Materiální přechod může být znázorněn i prostřednictvím přirozeného mezníku jako je skála, řeka, jezero nebo strom, jehož přechod je chráněn nadpřirozenými silami. Genep přikládá velký význam především prahu, tedy místu, které znázorňuje přechod mezi fyzickými prostory, ale i mezi společenskými stavy. Příkladem je přenesení nevěsty přes práh domu, kde spolu mají manželé po svatbě bydlet. Překročení prahu se vědomě děje i při vstupu do kostela, kdy se člověk pokřizuje svěcenou vodou.⁶²

S přechodem z jednoho stavu do druhého se setkáváme v rozboru postavení cizince ve společnosti. Společnost je v tomto případě vnímána jako stabilní, všední a světská. To, co se nachází mimo společnost je pojímáno za neznámé a posvátné. Cizinec tedy přichází z neznámé sféry do společnosti dodržující pravidla, která mohou být, byť v detailech, odlišná od jemu vlastních zvyklostí. Cizinec může být přátelský, ale i tak se musí zařadit do vnitřní profánní sféry společnosti, musí přijmout její pravidla. Při začleňování jedince do společnosti je kopírován rituál, který je prakticky totožný ve většině případů. Při příchodu cizince se společnost stmelí, všichni se společně přesunou na chráněné místo, nebo jen zavřou dveře domu, podle vážnosti situace se mohou i ozbrojit. Ze společenství může být vybrán vyslanec (většinou náčelník), aby vyjednal podmínky. Cizinec (může se jednat i o skupinu cizinců) většinou nemůže ihned proniknout na nové území, musí už z dálky prokázat účel návštěvy a přečkat čekací dobu, po které může vstoupit do cizí vesnice či kmene. Poté

⁶¹ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 164-165; TURNER, V.: *The ritual process*. Ithaca 1991 cit. dle BOWIE, F., Praha 2008. s. 165.

⁶² VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 22-24; BOWIE, Fiona: *Antropologie náboženství*, Praha 2008. s. 160.

přichází pomezí období, kdy dochází k předávání darů, obyvatelé nabízejí potraviny a připravují ubytování. Následuje závěrečná fáze neboli rituály přijetí, které se vyznačují potřesením ruky nebo usednutím ke společné hostině. Cílem společnosti potažmo rituálu je cizince integrovat. Jedním z prostředků, které vedou k začleňování jedince je poskytování pohostinnosti. Právě pohostinnost je v některých společnostech vysoce formalizovaným úkonem.⁶³

Jestliže jedinec opouští skupinu, vydává se na cestu, ať už kratší či delší, opět se tato situace neobejde bez rituálů, v tomto případě odlučovacích. Například v severní Africe se lije voda pod nohy jedince vydávajícího se na cesty, což má podle některých badatelů značit jeho očištění a ochranu před uřknutím. S tím nesouhlasil Genep, jelikož tvrdil, že jde spíše o odlučovací rituál, během kterého dochází k přechodu přes „*umělý Rubikon*“.⁶⁴ Cílem rituálů vyprovázejících člena skupiny na cestu je podle Genepa to, aby proběhly po etapách, stejně tak probíhají i slučovací rituály. Zvykem je cestovatele vyprovodit, předat dary nebo s ním usednout k poslednímu společnému jídlu před cestou.⁶⁵

Genep formuloval zásadu, že podstatný je vždy první rituál svého druhu. Pokud je rituál prováděn poprvé, jeho uskutečnění je vždy komplikovanější, jeho opakování má už jen klesající význam. Je to ta chvíle, kdy cizinec vstupuje poprvé do společenství (do domu, do vsi), stejně tak okamžik narození prvního dítěte je doprovázený složitějšími rituály než chvíle narození dalších dětí, dále je možné zmínit první svatbu, první menstruaci atd.⁶⁶

3.3 Typy přechodových rituálů

Genep se samozřejmě zabýval i jednotlivými typy rituálů spojenými s různými etapami lidského života. Jsou jimi rituály spojené s těhotenstvím a narozením dítěte,

⁶³ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*. Praha 2008. s. 160-161; VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 33-34.

⁶⁴ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 42.

⁶⁵ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 41-43.

⁶⁶ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*. Praha 2008. s. 161.

dále se jedná o rituály dětství, iniciační rituály, rituály představující zasnuby a sňatek a logicky posledními zmíněnými rituály jsou pohřební obřady.

První skupinou rituálů, které Gennepe rozebírá, jsou rituály spojené s těhotenstvím a s narozením dítěte. Rituály jsou zobrazeny na základě již zmíněného schématu (odloučení, pomezí, opětovné začlenění do společnosti) a to následovně, žena v očekávání se musí vzdálit od rodinného společenství, někdy musí být odloučena i od ženského pohlaví. Pro ženy může být vyhrazeno speciální místo v obvyklém příbytku nebo dokonce izolovaná chýše. Dalším rituálem spadající do této skupiny je tabu týkající se jídla, sexuality a ozdob. Fungují zde i očistné rituály, jež mají za úkol zbavit ženu tabu, nebo představují rituál opětovného začlenění. V této chvíli se totiž na ženu nahlíží jako na nečistou a nebezpečnou, nebo jako na osobu, jež se nachází ve stavu fyziologicky a společensky nenormálním, a proto je s ní zacházeno jako s cizincem či nemocnou osobu. Rituály náležející do pomezí jsou spojeny s těhotenstvím a následným porodem. Po porodu dochází nikoli k okamžitému ale k postupnému zařazení ženy do společnosti. Teprve v poslední fázi se žena v plné míře začleňuje do společnosti a získává status matky, ale jen v případě, že se jedná o její první porod, pokud žena nerodila poprvé, zařazuje se do stejného stavu ve společnosti, ke kterému patřila před porodem. Mezi typické začleňovací rituály patří společné jídlo.⁶⁷

Další část přechodového rituálu představuje narození a dětství dítěte. I zde se rozlišuje období odlučovací, pomezí a slučovací. První dny po porodu bylo dítě svěřováno cizí ženě, což kromě samotného porodu znázorňuje odloučení od matky. Hlavní odloučení je však prezentováno obřadním přerušením pupeční šňůry. S pupeční šňůrou se nakládá různými způsoby, v některých případech je uchovávána vedle vlasů z prvního stříhání, případně i nehtů, aby nebyla oslabena osobnost dítěte, jindy je pohřbívána stejně jako placenta či předkožka po obřízce. Pomezí období dítěte se částečně kryje s pomezím obdobím matky. Tam, kde matku považují během těhotenství za „nečistou“, je stejně posuzováno i dítě. Závěr pomezího období matky, tedy konec šestinedělí, se překrývá s počátkem pomezího období dítěte. Stejně tak rituály, které mají ochránit matku před démony, před nemocemi, před uhranutím se

⁶⁷ VAN GENNEPE, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 46-52.

vztahují i na dítě. Příjímání rituály představují chvíli, kdy je dítě uváděno do světa, blíže jde o rituály pojmenování, rituální kojení, rituály spojené s první zubem a křtem. V přechodových rituálech u dítěte má velký význam každá událost, která se děje poprvé, jako příklady je možné uvést první koupel, první stříhání vlasů, první kojení nebo první zub.⁶⁸

Při iniciačních rituálech je podle Gennepa nutné oddělit fyziologickou pubertu od společenského dospívání. Přechod z období dětství do etapy dospívání je u obou pohlaví poměrně složité určit, proto pro iniciační rituály je důležitější sociální dospívání než fyzické. Počátek pohlavní dospělosti se u chlapců určuje podle růstu vousů a ochlupení ohanbí, nicméně jsou zde patrné značné fyziologické a etnické rozdíly. U dívek se fyzická dospělost vyznačuje zvětšováním prsou, rozšiřováním pánve, ochlupením ohanbí a dobou první menstruace, která se však neobjevuje u všech žen ve stejnou dobu. Z výše zmíněného tedy vyplývá, že určení dospělosti se nemůže striktně vázat pouze na fyziologické znaky.⁶⁹ Gennep svou teorii dokládá příkladem dívek u Thompsovských Indiánů, které byly často zasnoubené již v dětském věku s muži i o dvacet let staršími. Ke sňatku však mohlo dojít až ve chvíli, kdy dívky prošly všemi obřady týkajícími se začátku dospívání. Dívkám v tomto období mohlo být od sedmnácti až do třidvaceti let.⁷⁰

Existuje celá řada iniciačních obřadů. Obřady, pomocí kterých se vstupuje do věkových tříd a tajných společenství, ale také obřady doprovázející svěcení na kněze, nastolení panovníka, nebo přijímání mnichů a řádových sester. Korunovace a nastolení se velmi podobají obřadům vysvěcení kněze. Následník je uveden na trůn za života svého předchůdce, nebo až po jeho smrti. Během obřadu dochází k předávání posvátných předmětů, jedná se o žezlo, korunu, relikvie předků, může jít i o zvláštní sedadlo, které představuje královsko-magicko-náboženskou moc. Za pomezí dobu v tomto rituálu je považována doba od smrti předchozího panovníka do nástupu následníka na trůn, což se projevuje pozastavením společenského života.⁷¹

⁶⁸ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 54-66.

⁶⁹ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 67-70.

⁷⁰ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 70.

⁷¹ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 105.

Další skupinou rituálů jsou zasnuby a svatby. V těchto rituálech Gennep opět jasně rozeznává fáze jednotlivých přechodů - odloučení, pomezí a sloučení. Přičemž zasnoubení tvoří pomezí období značného významu. Mezi odlučovací rituály patří „únosové“ rituály; převlékání šatů; odstříhnutí či zahazení něčeho, co souviselo s dětstvím; ostříhání vlasů, oholení vousů; odložení šperků; obětování hraček, šperků či dětských šatů nějakému božstvu; předběžné porušení panenské blány nebo nějaké jiné tělesné poškození; roztržení tzv. řetízku panenství; zakrytí se závojem, uzavření se do vozu apod.⁷² Velkou důležitost má ve svatebních obřadech hmotný přechod, což v praxi znamená překročení prahu nového domu, překročení překážky. Pokud překážku překračuje dívka, může jít o rituál zajišťující oplodnění. Někdy je nutné překážku přeskočit, což má znamenat skok z jednoho světa do druhého, z jedné rodiny do druhé. Konečně přijímací rituály představují rituály s individuálním dosahem jako je darování nebo výměnu pásků, náramků nebo prstenů mezi dvěma lidmi. Jeden druhému může dát napít nebo najíst; mohou navzájem pít svou krev nebo jedí totéž jídlo z jednoho talíře. Kolektivní dopad přijímacích rituálů zajišťuje výměnu darů, vzájemné návštěvy rodin apod.⁷³

Poslední velkou skupinou přechodových rituálů jsou pohřební obřady, kde mají možná překvapivě převahu rituály pomezí nikoli rituály odlučovací. Loučení se zemřelým je pouze jednou složkou celého rituálního schématu, projevuje se například modlitbou, prosbou, nebo kolektivními obřady vyhánějícími duše zemřelých z domu či z vesnice. Odlučovací rituál má za úkol pomoci zemřelému dostat se do světa mrtvých. Pozůstalí jsou na určitou dobu vyčleněni ze společnosti, musí dodržovat specifické zákazy, nosí zvláštní oděv atd. Do společnosti jsou opětovně integrováni po skončení období smutku, jehož délka závisí na tom, jak úzce spřízněni byli se zemřelým. Pohřební hostiny nebo hostiny při vzpomínkové slavnosti představují přijímací rituál, který má za cíl navodit hlubší pouto mezi pozůstalými. Pokud neproběhnou pro zemřelého pohřební rituály, nemůže se dostat do světa mrtvých a zůstává někde na pomezí. Zemřelý, který se nemůže dostat ani do světa mrtvých, ani do světa živých, se proto se ke světu živých chová jako nepřítel. Tak jako na zemřelé, kterým nebyl

⁷² VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 122.

⁷³ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 123-124.

proveden pohřební rituál, může být v křesťanské společnosti nahlíženo i na děti, které zemřely dřív, než mohly být pokřtěny. Tím, že nebyly pokřtěné, nebyly přijaty do společnosti, proto byla jejich těla pohřbívána neobvyklým způsobem, například jen pohozením.⁷⁴

⁷⁴ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha 1997. s. 136-137, 141-142, 151-152.

4. SVATEBNÍ RITUÁLY A JEJICH PROMĚNA V DĚJINÁCH

V rámci kapitoly o jednotlivých typech přechodových rituálů jsem nastínila téma svateb a zasnub. Svatba jako druh přechodového rituálu provází lidstvo již mnoho staletí. Na následujících řádcích se pokusím přiblížit historii svateb a svatebních rituálů od starověku až po současnost. Je zřejmé, že svatební rituál se v průběhu času proměňoval, nicméně jeho význam zůstával ve všech kulturách stejný, jeho cílem bylo vždy oficiálně uzavřít manželství.

4.1 Svatební rituály ve starověku

Již v předkřesťanské době docházelo u vyspělých národů k uzavírání manželských svazků. V Mezopotámii bylo běžné manželství jednoho muže s jednou ženou. „*Manželství vznikalo ústním prohlášením muže před svědky a nabývalo platnosti odchodem nevěsty do ženichova domu, někdy i do příbytku ženichových rodičů.*“⁷⁵ Uzavření sňatku se potvrzovalo písemnou smlouvou, která byla uložena v chrámu zasvěceném lokálnímu božstvu. Manželství mohlo být ukončeno rozvodem, možnost přistoupit k takovému řešení byla dána jak muži, tak ženě, i když muž měl cestu k rozvodu mnohem snazší. Obecně bylo právní postavení manželky horší než manžela, například za cizoložství byla žena potrestána smrtí, muž trestán nebyl.⁷⁶ V domácnosti se žena nacházela v podřízeném postavení vůči muži, nejprve podléhala svému otci, a po sňatku svému muži. Hlavním úkolem ženy bylo porodit potomstvo. Teprve, když žena ovdověla, získala větší samostatnost.⁷⁷ Muž mohl mít vedle legitimní ženy i další ženy, které se však netěšily rovnocennému postavení s mužovou legitimní manželkou.⁷⁸

I ve starověkém Egyptě měli muži jednu manželku, pouze vlivnější a bohatší Egypťané žili současně s více ženami, ale i v tomto případě měli jen jednu právoplatnou manželku, jejíž děti se považovaly za legitimní. Egypťané označovali vstup do manželství jako „*udělat si ženu*“ či „*vzít si ženu.*“⁷⁹ Nejnižší věková hranice vstupu do

⁷⁵ PROSECKÝ, Jiří a kol., *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha 1999. s. 224.

⁷⁶ CHARVÁT, Petr. *Průvodce všedním životem ve starověku*. Praha 2002. s. 28.

⁷⁷ PROSECKÝ, Jiří a kol., *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha 1999. s. 430.

⁷⁸ Tamtéž, s. 323.

⁷⁹ STROUHAL, Evžen, *Život starých Egypťanů*. Londýn 1994. s. 51.

manželství u chlapců byla 15 let. Od chlapců se vyžadovala fyzická dospělost, ale také dosažení pevného postavení ve zvoleném zaměstnání, aby mohl zajistit manželku a děti. U dívek bylo důležité, aby před vstupem do manželství neztratily svůj půvab, do manželství vstupovali ve věku mezi 12. a 13. rokem, ale doloženy jsou i nevěsty ve věku osmi let. Předpubertální sňatky byly typické spíše u královské rodiny.⁸⁰ O manželství rozhodoval dívčin otec, zanedbatelný nebyl ani názor matky. Rodina byla sice podřízena otci, ale matka měla plnoprávné postavení a mohla dědit, za určitých okolností se dokonce mohla stát hlavou rodiny. Postavení žen v Egyptě bylo oproti ženám v Mezopotámii mnohem lepší. V tzv. pozdní a ptolemaiovské době dokonce žena mohla být samostatnou právní osobou.⁸¹ Faraon oproti běžnému Egyptanovi mohl mít několik desítek legitimních manželek. Bylo zvykem, že si faraoni brali za manželky své blízké příbuzné, výjimkou však nebyly ani sňatky s princeznami z okolních zemí, prostřednictvím kterých docházelo k upevňování diplomatických vztahů. Polygamie také zajišťovala faraonovi vyšší šanci, jak si zajistit mužského dědice.⁸² Svatebních oslav u prostých Egyptanů se účastnilo celé příbuzenstvo a přátelé manželského páru. Staroegyptskou svatbu je třeba chápat jako společenskou událost, při které se muž a žena zavázali ke společnému životu, jehož účelem bylo přivést na svět děti, aby si tak manželé zajistili věčný život. Svatební slavnost se asi skládala z pestrého sledu zvyků, hostiny, vyprávění, zpěvu, hudby a tance. Po skončení svatebního veselí se žena odebrala do domu svého chotě.⁸³

V období klasického Řecka byli muži do sňatků nuceni. Spartským mužům dokonce hrozil trest, pokud by se odmítli oženit. V jiných městských státech se muži odmítající sňatek museli vyrovnat s hlubokým opovržením společnosti. Smyslem vstupu do manželství nebyla láska, ale povinnost zajistit mužského pokračovatele rodu. Pokud by muž nezajistil následovníka k udržení rodinného kultu, nemohl by být na onom světě šťasten. Řecké rodiny byly patriarchální, ženě příslušelo podřízené postavení vůči muži. Hlavním úkolem vdané ženy bylo pečovat o řádný chod

⁸⁰ STROUHAL, Evžen, *Život starých Egyptanů*. Londýn 1994. s. 51-52.

⁸¹ Tamtéž, s. 58.

⁸² CHARVÁT, Petr. *Průvodce všedním životem ve starověku*. Praha 2002, s. 15.

⁸³ STROUHAL, Evžen, *Život starých Egyptanů*. Londýn 1994. s. 55.

domácnosti, přivést na svět potomky a vychovávat je. Ženy se vdávaly na kraji puberty a mužům bylo kolem třiceti let. Sňatek domlouval otec nevěsty se ženichem, který při výběru nevěsty musel respektovat názor otce. Muž mohl ukončit manželství rozvodem z důvodu ženiny neplodnosti nebo nevěry. Žena se rovněž mohla rozvést, ale musela se obrátit na úředníka a prokázat stěžejní důvody k opuštění manžela, jako bylo bití a jiné špatné zacházení ze strany manžela. Mužova nevěra nebyla důvodem k rozvodu. Vzhledem k tomu, že se na rozvedené ženy hledělo s despektem, přistupovaly k němu ženy až jako k poslední možnosti.⁸⁴

Římské právo definovalo několik druhů manželství, jedním z nich byl sňatek **cum manu** („s rukou“), kdy nevěsta přecházela z otcova do manželova poručnictví. K tomuto sňatku docházelo třemi způsoby. První způsob se nazýval *per usum* (skutkem), jednalo se o právně uznanou formu primitivního únosu. Ke zlegitimnění tohoto svazku bylo vyžadováno roční soužití páru. Pokud však žena strávila tři dny po sobě mimo domov, došlo k rozvázání svazku. Další možností byl sňatek vzájemnou koupí, *coemptio*, kdy docházelo k výměně darů mezi rodinami. Zmíněné dva způsoby sňatku *cum manu* byly typické pro plebejce, v patricijských rodinách se konaly svatby slavnostnější zvané *confarreatio*. Tento druh svatby doprovázel okázalý náboženský obřad. V době císařství se většinou oddávalo způsobem **sine manu** („bez ruky“), otcovy pravomoci nad nevěstou se na ženicha nepřenášely, takové manželství tedy ženě přinášelo větší svobodu.⁸⁵ Po uzavření tohoto volného svazku žena zůstávala v područí otce s veškerými majetkovými, dědickými a jinými právními důsledky.⁸⁶

Písemné smlouvy se do Říma dostaly až v 1. století, proto do té doby uzavírání manželství vznikalo rukoudáním, tedy vložení pravé ruky nevěsty do ženichovy pravice. Následně oba snoubenci vyslovili souhlas se sňatkem. V případě, že byl zaručen souhlas snoubenců, nebylo třeba formálního obřadu, ani spojení rukou. V případě, že se svatební ceremonie uskutečnila, vykonávala ji oddávající, jež se nazývala *pronuba*, či *paranympha*, tedy žena ctihodné pověsti.⁸⁷ Po svatební ceremonii

⁸⁴ MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha 2003. s. 25-27.

⁸⁵ BOLOGNE, Jean Claude. *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997. s. 21-22.

⁸⁶ MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha 2003. s. 27.

⁸⁷ BOLOGNE, Jean Claude. *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997. s. 56.

se konala hostina, průvody s nevázanými zpěvy a neslušnými žerty. Součástí svatebních oslav bylo i obětování zvířecích vnitřností bohu Jupiterovi, strážci úmluv. Na nejslavnostnějších svatbách představoval obětinu pšeničný koláč. V Římě byla svatba především rodinnou událostí a pojilo se s ní mnoho rituálů a pověr, jejichž charakter byl především teatrální. Nevěstino opuštění rodiny mělo připomínat únos, jehož se chopili ženichovi přátelé, když plačící ženu rvali z matčina objetí. Na cestě z otcovského domu provázel nevěstu do domu manžela rušný průvod. Nevěsta musela být do manželova domu nesena, aby se nedotkla prahu.⁸⁸ Mezi nejdůležitější svatební rituální předměty patřily prsten, závoj a věnec. Prsten měl v Římě podobu jednoduchého hladkého železného kroužku, který žena nosila už od zasnubního rituálu. Závoj měl růžovo-oranžovou barvu a nazýval se *flammeum*. Římanka ho nosila od rána svého svatebního dne a v určitých chvílích při obřadu si jím zakrývala tvář.⁸⁹

4.2 Svatební rituály ve středověku

Církev se ve středověku snažila prosadit koncepci jednotného svazku, na úkor římského a germánského typu manželství. V raném středověku existovaly u germánských kmenů sňatky nazývané *Muntehe* a *Friedelehe*. Oficiální sňatek *Muntehe* vznikl většinou z rozhodnutí rodiny, průvodním jevem tohoto typu sňatku bylo obdarování otce nebo poručníka nevěsty. Tímto sňatkem se žena dostala do absolutní moci manžela. Naproti tomu ženy v manželství *Friedelehe* se těšily větší svobodě, nebyly zcela v moci svého muže. K tomuto manželství z náklonnosti docházelo bez obřadu a bez zásahu rodičů. Sňatek vznikl dohodou mezi manželkou nebo únosem. Nicméně děti narozené z tohoto svazku nebyly považovány za legitimní.⁹⁰ V Evropě raného středověku se tedy střetávala římská a germánská koncepce řádného manželství a méně pevného svazku s pojetím jednotného církevního sňatku, což působilo zmatek. Lidé si nemohli libovolně vybírat typ sňatku, ale museli se řídit zvyklostmi svého etnika

⁸⁸ BOLOGNE, Jean Claude. *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997. s. 50, 51, 56, 57.

⁸⁹ Tamtéž, s. 42, 43, 47, 50-52, 56.

⁹⁰ Tamtéž, s. 19-21.

a zákony země, ve které žili. Tuto nejednotnost definitivně odstranily až závěry tridentského koncilu.⁹¹

Církev přinesla řadu změn, zakázala mnohoženství, ale i příbuzenské sňatky. Změnilo se postavení ženy v manželství, žena se z původně zakoupeného mužova majetku stávala manželovou celoživotní partnerkou. Manželský slib byl prakticky nezrušitelný. Jen těžce se Přemyslovi Otakarovi II. podařilo zrušit manželský slib s neplodnou Markétou. Čtvrtý lateránský koncil zavedl v roce 1215 mimo jiného povinnost církevního požehnání každého sňatku a povinné trojí ohlášky. Kněz musel oznámit jména snoubenců během tří bohoslužeb. Při ohlášení byla veřejnost vyzvána, aby oznámila překážku, která by mohla sňatku zabránit. Mezi relevantní překážky se zahrnoval například příslib manželství jiné osobě, zatajený sňatek, předstíraná identita či morální poklesky.⁹²

Podoba manželských sňatků z období slovanského osídlení našeho území kolem 5. století n. l. nám není známa. Víme, že slovanská rodina měla podobu patriarchální a významní muži mohli mít v pohanské době více manželek. Mnohoženství si však mohli dovolit pouze muži disponující dostatkem prostředků ke koupi svých manželek. Uvádí se, že sjednotitel slovanských kmenů Sámo měl v polovině 7. století dokonce dvanáct manželek, kyjevský kníže Vladimír disponoval pěti manželkami. Ve střední Evropě takový způsob soužití nebyl výjimečný, Slované přejímali kulturní zvyklosti svých předchůdců a sousedů, kteří byli ovlivněni antickým dědictvím.⁹³

Lubor Niederle se pokusil rekonstruovat pravděpodobný způsob uzavírání manželství u slovanských kmenů v předkřesťanském období. Samotné svatbě předcházelo *svatání*, kdy *svat* (starosta) zprostředkoval smlouvání obou rodin, které zastupovali otcové či náčelníci. Smlouva byla ústně sjednána před svědky a potvrzena rukoubitím⁹⁴ či rukoudáním. V tuto chvíli byla nevěsta zamluvena a mohl tak

⁹¹ BOLOGNE, Jean Claude. *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997. s. 25.

⁹² PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 21-26.

⁹³ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 14; MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha 2003. s. 29.

⁹⁴ Akt rukoubití představoval vzájemné udeření předpažené ruky o ruku.

následovat právní akt koupě nevěsty mezi rodinami nevěsty a ženicha. Souhlas nastávajících novomanželů neměl právní význam. Nevěsta tedy byla prodána zaplacením věna jejímu otci. Výše věna byla vysoká, proto rodina s více dcerami, mohla očekávat, že zbohatne. V případě, že rodina měla syny, bylo na místě se smířit se značnou ztrátou jmění. Po vyrovnání dohodnuté částky, nevěstina rodina *vydala* dceru *za muže*. Nevěsta od své rodiny dostala výbavu, tedy potřebné věci do domácnosti, které souvisely s úlohou hospodyně. Po uzavření smlouvy docházelo k domluvně svatebního dnu. V tento den svobodné dívky slavnostně oblékly nevěstu a zahalily jí závojem. Ještě před tím, než byla nevěsta zahalena závojem, došlo k výměně prstenů⁹⁵ a vzájemných darů. Závoj měl chránit nevěstu před démony. Dívka se totiž nacházela v nebezpečné přechodové fázi mezi starým a novým domovem, nebyla ani svobodná ani vdaná, mohly ji tak ohrozit neznámé síly, například v podobě démona nemoci. Nevěsta si mohla odkrýt závoj z obličeje až ve chvíli, kdy ji manžel uvedl do svého domu a vzal ji pod svou ochranu. Poté spolu obcházely ohniště a obětovali předkům a bůžkům, aby si zajistili jejich ochranu. Načež docházelo k úpravě nevěstiny vlasů do čepce vdané ženy.⁹⁶ Poté, co nevěsta rozvázala manželovi obuv,⁹⁷ případně přijala políček,⁹⁸ ulehla spolu s manželem za přítomnosti svědků na lože, čímž byl naplněn manželský svazek po fyzické i právní stránce. Svatebčané tak mohli začít slavit podle místních obyčejových tradic, přičemž se prostřednictvím pohazování zrní, luštěnin, semen nebo bylin na novomanžele, snažili zajistit manželům úspěšnou budoucnost.⁹⁹

Sňatek u slovanských kmenů se nejčastěji zprostředkoval prostřednictvím koupě, ale docházelo k němu i formou únosu, i když v mnohem menší míře. Únos byl jedinou možností v případě, kdy rodina nevěsty nesouhlasila se sňatkem, nebo když byl ženich nemajetný, a tak si budoucí manželku nemohl koupit. K únosům docházelo obvykle u vody, kam ženy chodily s vědrem či prát prádlo. U potoka našel svou ženu

⁹⁵ Vzájemná výměna prstenů jako projev námluv a zasnoubení byl pozůstatek antické tradice.

⁹⁶ Před čepením se nevěstě vlasy rozplétaly a krátily, jednalo se o pozůstatek rituálních postřihů provázejících biologickou dospělost dívky.

⁹⁷ Nevěsta zouvala manželovi obuv na znamení její podřízenosti.

⁹⁸ Políček znamenal symbolické bití nevěsty, jež měl zdůrazňovat mužovu nadvládu.

⁹⁹ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 15- 18, 20.

Boženu i český kníže Oldřich. Jejich syn kníže Břetislav I. si tak díky neurozené matce musel nevěstu obstarat únosem, aby se mohl oženit na úrovni. Svou ženu Jitku, sestru markraběte Oty Bílého, unesl z kláštera ve Schweinfurtu.¹⁰⁰

V průběhu 8. století polygammních svazků ubývalo, první historicky doložená česká knížata v 9. století již žila pouze s jednou manželkou. Příkladem je Bořivoj s Ludmilou, nebo Vratislav a jeho žena Drahomíra. Na počátku druhého tisíciletí byli tehdejší lidé ovlivněni křesťanskou kulturou, potažmo křesťanstvím latinského ritu, proto polygamie byl spíše výjimečný jev. Jistě tomu pomohly i dekrety, které Břetislav vyhlásil nad hrobem svatého Vojtěcha v roce 1039 v Hnězdně. Břetislav se prostřednictvím dekretů snažil o upevnění panovnické moci spojením s křesťanskou církví. Dekrety obsahují zákonné ustanovení ohledně manželství.¹⁰¹ „*Monogamní manželství má být uzavřeno podle církevních zvyklostí, rušiteli manželství hrozí doživotní vyhnanství. Od manželek se vyžaduje naprostá věrnost, od neprovdaných a vdov pohlavní zdrženlivost.*“¹⁰² Svatební obřad se nadále konal podle tradice, tedy po dohodě obou rodin a za přítomnosti svědků se uzavřela majetková smlouva. Novým prvkem byl souhlas snoubenců, často vyjádřený výměnou prstenů. K samotnému obřadu docházelo v domě otce nevěsty, který také obřad vykonával vložím dívčiných rukou do rukou ženicha. Následně si snoubenci slíbili věrnost, dokud je smrt nerozdělí. Přípitek, jako pozůstatek antické tradice, svatební obřad zakončoval.¹⁰³

Dávní kronikáři se o svatbách zmiňují jen nepatrně, a pokud už se tématu dotýkají, jedná se o sňatky společenské elity. I přes to je však rituál královských svateb a zasnub pro české prostředí v období středověku popsán poměrně málo. Svatební festivity spojené s bohatými hostinami jistě bývaly jednou z možností, jak zvýšit lesk královského majestátu. Od čtvrtého lateránského koncilu se součástí svatební ceremonie stala kromě světské slavnosti i slavnost církevní. Nicméně církevnímu pojetí sňatku se

¹⁰⁰ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 16-17.

¹⁰¹ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 15, 21.

¹⁰² PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 22.

¹⁰³ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 22-23.

patrně v tomto období nepřikládal význam ani v aristokratických kruzích v českém prostředí. Což nám dokládá asi nejlépe popsaná svatba v českých středověkých pramenech. Petr Žitavský se podrobně věnoval rituálně uzavřenému sňatku Jana Lucemburského a Elišky Přemyslovny, kde kladl důraz na odlišnosti od českého prostředí. Z kronikářova líčení vyplývá, že ritualizovaná podoba zásnub a manželského slibu nebyla v českém prostředí příliš propracovaná na rozdíl od středověké Francie.¹⁰⁴

Sňatek Elišky Přemyslovny a Jana Lucemburského uspořádal Jindřich VII. podle francouzského způsobu dne 1. září 1310 na císařském dvoře ve Špýru. Podle Petra Žitavského měl sňatek propracovanou a ritualizovanou podobu. Předcházelo mu vyjednávání českého poselstva s římským králem Jindřichem VII., při kterém císař slíbil zasnoubit svého čtrnáctiletého syna Jana s osmnáctiletou Eliškou.¹⁰⁵ „*Ustanovujeme napřed konečný termín k slavení sňatku svého syna a dcery a naprosto ho nechceme opominouti. Neboť stanovíme a s konečnou platností určujeme oné dívce, snoubence našeho syna, dobu příchodu do Špýru, říšského města, od tohoto dne, tj. od 25. července, až do 1. září.*“¹⁰⁶ Při příchodu Elišky do Špýru se konaly slavnosti, Eliška byla uvítána Jindřichem a jeho ženou Markétou, ale svého snoubence viděla až těsně před složením manželského slibu.¹⁰⁷ Svatební obřad se konal v paláci ve večerních hodinách. „*Potom pan Jan, arcibiskup kolínský, předeslav slova k manželství vyhledaná, přede všemi zákonitě spojil s Janem, synem královým, onu pannu Elišku za manželku.*“¹⁰⁸ K předání manželských slibů mělo dojít před kostelem. Noc po svatebním obřadu strávili manželé odděleně. „*Nová nevěsta ležela snad oné noci bez ženicha, a tak se celý onen den strávil v radosti.*“¹⁰⁹ Kronikář tuto poznámku dále nekomentuje, nicméně je možné, že došlo k částečnému naplnění tzv. třech Tobiášových nocí, kdy se novomanželé měli vyvarovat pohlavního styku po složení

¹⁰⁴ NODL, Martin, *Rituál královských svateb a zásnub*, s. 176–177.

¹⁰⁵ NODL, Martin, *Rituál královských svateb a zásnub*, s. 165.

¹⁰⁶ *Zbraslavská kronika - Chronicon aulae regiae*, přeložil F. Heřmanský, verše R. Mertlík, předmluva a revize Z. Fiala, Praha 1976, s. 185.

¹⁰⁷ NODL, Martin, *Rituál královských svateb a zásnub*, s. 166.

¹⁰⁸ *Zbraslavská kronika - Chronicon aulae regiae*, přeložil F. Heřmanský, verše R. Mertlík, předmluva a revize Z. Fiala, Praha 1976, s. 195.

¹⁰⁹ *Zbraslavská kronika - Chronicon aulae regiae*, přeložil F. Heřmanský, verše R. Mertlík, předmluva a revize Z. Fiala, Praha 1976, s. 195.

manželského slibu. Sexuální zdrženlivost Elišky a Jana trvala pouze jeden den, k symbolickému dovršení sňatku tělesným spojením došlo až po benedikci. Druhý den ráno po složení manželského slibu začal rituálním vstáváním, Eliška vyšla ze své ložnice „s vlasy rozpuštěnými a sem tam po svých ramenou rozvolněnými, zcela bez vínku a koruny, ozdob hlavy, celá oděna zdobeným velmi drahým rouchem francouzským.“¹¹⁰ Tak se Eliška vydala v doprovodu do chrámu, ve kterém byla sloužena slavnostní mše mohučským arcibiskupem Petrem z Aspeltu. „Po skončení evangelia vrhli se ženich a nevěsta na zemi před hlavním oltářem a přijali od arcibiskupa dar požehnání, což však snoubenci v Čechách nikterak nedělávají.“¹¹¹ K této větě ještě Lydia Petráňová dodala, „a důsledně nedělali ještě po dvě staletí.“¹¹² Po mši následovala před kostelem „neobyčejná nesmírná hostina a s velikou nádherou pořízen. [...] po oné bohaté hostině se obnoví hodovníkům zábavy, různým však různé, jedni se oddávají tanci, druzí rytířskému klání.“¹¹³ Podle Petra Žitavského čeští králové nevěnovali svatebním slavnostem takovou pozornost jako Jindřich VII., je tedy možné, že svatba ve Špýru byla opravdu výjimečná oproti svatbám slaveným na českém území.¹¹⁴ K večeru přišel na řadu rituál fyzického spojení. „A tak, když se schyloval den hostiny k večeru, aby byly dokonány všechny požadavky svátosti manželství, byli po předchozím svatém požehnání na jednom loži spojeni mladý ženich a nevěsta.“¹¹⁵

Církevní obřad se stal součástí svatebního obřadu rozhodnutím koncilu v roce 1215, skládal se z několika úkonů, které byly platné pro všechny vrstvy obyvatelstva. Snoubenci museli kladně odpovědět na otázku kněze, zda vstupují do manželství dobrovolně, následně kněz spojil pravice ženicha a nevěsty a předřikal svatební slib. V poslední fázi kněz pokrýl ruce novomanželů štolou a pronesl: „*Quod ergo Deus*

¹¹⁰ Zbraslavská kronika - *Chronicon aulae regiae*, přeložil F. Heřmanský, verše R. Mertlík, předmluva a revize Z. Fiala, Praha 1976, s. 195-196.

¹¹¹ Zbraslavská kronika - *Chronicon aulae regiae*, přeložil F. Heřmanský, verše R. Mertlík, předmluva a revize Z. Fiala, Praha 1976, s. 196.

¹¹² PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 24.

¹¹³ Zbraslavská kronika - *Chronicon aulae regiae*, přeložil F. Heřmanský, verše R. Mertlík, předmluva a revize Z. Fiala, Praha 1976, s. 196.

¹¹⁴ NODL, Martin, *Rituál královských svateb a zasnub*, s. 169.

¹¹⁵ Zbraslavská kronika - *Chronicon aulae regiae*, přeložil F. Heřmanský, verše R. Mertlík, předmluva a revize Z. Fiala, Praha 1976, s. 204.

*coniunxit, homo non separet.*¹¹⁶ Zmíněná latinská formule byla prostému člověku nesrozumitelná, činila tak obřad tajuplným a povznášejícím. Mnohem bližší byl lidem rituál, při němž kněz světil svatební lože, připomínal totiž úkon lidové magie předkřesťanské doby, které se církve snažila integrovat právě i prostřednictvím zmíněného rituálu. Nicméně ochranné, očistné magické rituály a rituály plodnosti předkřesťanského období z lidové tradice zcela nevymizely. Neustaly ani několikadenní, hlučné a bohatě navštěvované svatby, i přes to, že byly v rozporu s křesťanským ideálem skromnosti a pokory. Církve proto zavedla zákaz svateb v ty dny, kdy se křesťané měli věnovat modlitbám.¹¹⁷ Tzv. tři Tobiášovy noci, jako požadavek tří denní sexuální zdrženlivosti novomanželů, byly zavedeny církevními učenici jako protiváha proti svatebnímu veselí, které mělo posvátné pouto posvěcené Bohem znevažovat. Několikadenní veselí středověkých svateb se tak zakončovalo obřadným uložením snoubenců na lůžko, přesně tak, aby byly dodrženy tři Tobiášovy noci.¹¹⁸

Volba životního partnera se ve středověku podřizovala původu člověka, jeho společenskému zařazení, majetku, obyčejům a právním předpisům. Sňatek nesměl být uzavřen mezi příbuznými až do tzv. čtvrtého kolena. Sňatek byl také zakázán s biřmovacími a křesťanskými kmotry, i když se v tomto případě nejednalo o pokrevní příbuzenství. Překážkou k uzavření manželství bylo kněžské svěcení, definitivní celibát duchovních stanovil papež Řehoř VII. v roce 1074. Podle společenských zvyklostí se mladí lidé měli podřídit vůli rodičů, souhlas rodičů ke sňatku byl totiž zásadní podmínkou, nicméně souhlas snoubenců rovněž.¹¹⁹

¹¹⁶ Co Bůh spojil, člověk nerozlučuj.

¹¹⁷ Zákaz konání svateb byl o sobotách a vigiliích, tj. v předvečer svátků, v době předvelikonočního postu a o Velikonocích, tedy po dobu osmi týdnů, okolo Letnic po dobu tří týdnů a v adventním a vánočním čase po dobu deseti týdnů.

¹¹⁸ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 24-25.

¹¹⁹ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 27-28.

4.3 Svatební rituály v raném novověku

Svatební obřad byl v raném novověku ovlivněn výsledky tridentského koncilu, který se konal v letech 1545 – 1563. Manželství bylo prohlášeno za jednu ze sedmi svátostí, čímž se stalo věcí božskou nikoli světskou. Sňatek byl povinně evidován v matrikách, proto ho nebylo potřeba dosvědčovat velkým počtem svědků. Toto ustanovení se však prosazovalo postupně, ještě v 16. století stačila k uzavření manželství přítomnost snoubenců a dvou svědků. Nejpozději v 18. století už byla právoplatnost manželství vázána jen na církevní obřad, čímž se předmanželská sexualita dostala pod přísný zákaz. Sňatek se považoval za platný, jen tehdy, pokud snoubenci dodrželi povinné ohlášky, docházeli na katechismu, vykonali následnou manželskou zkouškou a uzavřeli sňatek v kostele při obřadu s předepsanou liturgií. Tyto koncilem nařízené jednotné svatební rituály se velmi dobře ujaly v prostředí měst. Městský svatební scénář obsahoval zpravidla jen povinné ohlášky a zkoušku z katechismu, v den sňatku se uskutečnil svatební průvod, následovala svatební mše s oddávacím aktem, načež mohl být sňatek zapsán do matriky. Hostina a svatební veselí ve městě nebylo opomenuto, ale ubývaly vícedenní svatby. V tradičních lidových vrstvách agrárního venkova se tradiční rituály zachovaly a církevní obřad se do nich postupně včlenil. Nadále tak bylo praktikováno několikadenní svatební veselí s hojnou účastí hostů, nechyběly předkřesťanské tradice jako vykupování a únos nevěsty, čepení či ukládání na lůžko. Uchytily se však už i tradice křesťanské, mezi které patřil svatební stromek, Tobiášovy noci, domácí žehnání i domácí svatební promluvy.¹²⁰

Uzavření každého manželství v raném novověku předcházely námluvy. Iniciativa vycházela od muže, respektive od jeho rodiny. K domlouvání sňatku však mohlo dojít teprve tehdy, když muž dosáhl určitého věku a zároveň získal takové postavení, aby mohl svou budoucí rodinu ekonomicky zajistit. Z tohoto důvodu věk obou partnerů vstupujících do manželství kolísal. Průměrný věk mužů byl 27- 28 let a u žen činil 24-25 let.¹²¹ Zvláště v 16. století, ale také v 17. století, nevěstu pro syna hledali

¹²⁰ PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 32-33, 37; DŮLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha 1999. s. 137.

¹²¹ DŮLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha: ARGO, 1999. 137.

rodiče. Již v 16. století platilo, že se sňatkem museli souhlasit oba snoubenci. Nicméně stále velkou roli hrálo přání rodičů. Pro většinu lidí byl totiž při hledání partnera důležitější například původ, než vzájemné sympatie. Ve většině rodin bylo cílem sňatku zachovat čest rodiny, případně ji ještě zvětšit. Proto se většina manželských sňatků uzavírala v rámci jedné společenské vrstvy. Zejména v aristokratickém prostředí bylo důležité vyhovět požadavkům společenské prestiže a ekonomických výhod. Při výběru vhodného ženicha či nevěsty se v některých případech mohl zapojit dokonce i panovník, aby byly zajištěny zájmy státu a vlivná zahraniční spojení. Národnost a jazyková příslušnost v aristokratickém prostředí nehrály velkou roli. Obecně k manželstvím uzavřeným z lásky také mohlo docházet, ale láska nebyla ve většině případů považována za dostatečný základ pro manželství. Pokud se rodiče stavěli proti uzavření sňatku, protože už měli pro svou dceru vybranou lepší partii, bylo pro dceru téměř nemožné, aby prosadila svůj výběr ženicha. V 16. století byly hojně praktikovány tzv. tajné sňatky, které se uzavíraly bez souhlasu rodičů. V pozadí těchto sňatků stála snaha obejít rodičovské právo spolurozhodovat v otázce sňatků. Od 17. století byla instituce tajného sňatku pod tlakem církve a světské vrchnosti potlačována, až nakonec úplně zanikla.¹²²

Úmysl uzavřít sňatek byl veřejně oznámen až ve chvíli, kdy byla stvrzena manželská smlouva. K zásnubám mohlo dojít v soukromém domě, ale i na veřejném místě, v hostinci, na radnici, v kostele nebo před kostelem.¹²³ Příslib manželství, jeho stvrzení zástavním darem a pohlavním stykem, pečely nerozlučitelnost sňatku. Zástavou mohl být např. zdobený kapesník, rukavice, mince či šperk. Nejrozšířenějším zástavním darem byl prsten.¹²⁴ Těžištěm sňatku byl až do 18. století manželský slib, nikoli církevní obřad. Církevní obřad se považoval za nezbytný pro platnost sňatku až od konce 17. století, do té doby potřebný nebyl, i když farář mohl být požádán o církevní požehnání. V 18. století se uzavření manželství stalo výhradně církevní

¹²² PETRÁŇOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 34; DŮLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha: ARGO, 1999, s. 141-142.

¹²³ DŮLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha: ARGO, 1999, s. 146.

¹²⁴ Tamtéž, s. 147-148.

záležitostí a zasnoubení již nebylo považováno za samotný slib manželství, ale bylo vnímáno jen jako slib pozdějšího uzavření sňatku pod dohledem církve. Platnost právního dohledu církve na uzavření manželství garantoval stát. Oddávací obřad byl přemístěn do kostela a spojen s požehnáním snoubencům. Předmanželský pohlavní styk církev zakázala.¹²⁵

Ve chvíli, kdy se pár sobě zaslíbil, musela být uzavřena ústní či písemná smlouva o majetkoprávních otázkách. Uzavření smlouvy bylo ukončeno podáním ruky a přípitkem. Následně mohl být slavnostně uskutečněn sňatek.¹²⁶ Svatba nikdy nebyla slavností jen dvou rodin, ale veřejnou reprezentativní festivitou. Na svatbu tedy byli zváni nejen příbuzní, ale také přátelé novomanželů. Na venkově se zvali sousedé, v případě řemeslníků i příslušníci cechu. Vítanými hosty byly i osoby s vyšším sociálním postavením.¹²⁷ Na šlechtické svatby se hosté sjížděli i s početným služebnictvem. Všichni svatebčané byli oděni do slavnostních oděvů, přičemž oděv nevěsty patřil k těm nejnádhernejším, žádná z přítomných dam ji nesměla zastínit.¹²⁸ Vlastní oddávací akt byl krátký, jednalo se pouze o potvrzení manželského slibu, poté co si snoubenci slíbili poslušnost a lásku, což zpečetili podáním ruky, prohlásil je oddávající za „své“ a navěky spojené. Pokud byl o požehnání požádán i farář, učinil tak ve jménu svaté Trojice, „*Co Bůh spojil, člověk nerozlučuj.*“ Mezi protestanty byl obřad spojen s přijímáním podobojí a s kázáním. U katolíků se obřad stal součástí mše.¹²⁹ Po svatebním obřadu následovala svatební hostina, jejíž podoba se odvíjela od společenského postavení a výše majetku. Neuspořádání hostiny znamenalo ztrátu prestiže, proto mnozí rodiče nebrali ohledy na útratu a raději se zadlužili. Doklady z 16. století potvrzují, že hlavním bodem svatebních oslav byla hostina s přemírou jídla, piva a vína, přerušována pouze tancem a všeobecným veselím. Náklady hradil otec ženicha, nebo samotný ženich, případně rodina nevěsty. Existoval i zvyk, kdy na svatební

¹²⁵ DŮLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha: ARGO, 1999. s. 149, 153.

¹²⁶ Tamtéž, s. 145-146.

¹²⁷ Tamtéž, s. 155-156.

¹²⁸ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí*. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha 2012. s. 35-36.

¹²⁹ DŮLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha 1999. s. 157.

hostinu přispívali i hosté. V 18. století pravděpodobně docházelo především u nově vznikajícího měšťanstva k odpoutávání se od nadměrného utrácení za svatební hostiny. U těchto svateb přestal být kladen důraz na reprezentaci, vítězila intimita a vybranost.¹³⁰

I když svatební oslavy tvořily společenský vrchol při uzavírání sňatku, až manželská soulož stvrzovala manželský slib, případně církevní obřad. Vlivem církev a také postupným zintimňováním uzavírání sňatku se od 17. století upustilo od symbolického veřejného ukládání manželů do společného lože. Potlačen byl i obyčej žehnání svatebnímu loži farářem ráno před svatebním obřadem. V každém případě byl pár uznán svatebčany za manžele až po svatební noci. Svatební oslavy pak byly definitivně ukončeny oficiálním odvedením nevěsty do ženichova domu, čímž se z nevěsty stala vdaná paní.¹³¹

V 19. století se přípravy k uzavírání sňatku příliš nelišily od předchozího období, příprava k sňatku měla ustálenou podobu. Výběr partnera byl lokálně omezen a nadále se braly ohledy na faktory ekonomické, sociální, ale i náboženské či politické. O volbě partnera rozhodovali rodiče, ale čím byla doba pokročilejší, tím více se bral ohled na přání mladých lidí. Už na začátku 19. století si někteří mladí muži dokázali prosadit svou volbu nevěsty. Zásnuby včetně zásnubní večeře se odehrávaly v domě otce nevěsty, kam se dostavil ženich s bílou kyticí a prstenem. Otec vložil dceřinu ruku do pravé dlaně ženicha, načež se snoubenci směli poprvé políbit. Délka zasnoubení trvala ideálně dva měsíce. Závaznost trojích ohlášek se v 19. století běžně promíjela, jedny ohlášky však byly nutností. V době zásnub se šilo svatební oblečení, sestavoval se seznam hostů, svatební menu, vybírala se svatební kytice, prstýnky a také se uzavírala svatební smlouva, která měla velmi důležitou ekonomickou funkci v manželství.¹³²

¹³⁰ DŮLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha 1999. s. 159-160.

¹³¹ DŮLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha 1999. s. 161-162.

¹³² LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 52-55.

Od poloviny 19. století přibývalo tzv. tichých svateb, které se konaly v nejužším rodinném kruhu. Důvody k tomuto kroku byly nejen osobní, ale i ekonomické, zejména u továrních dělníků a venkovského proletariátu se pořádaly velmi skromné svatby.¹³³

Módní časopisy doporučovaly nevěstě od 60. let 19. století bílé svatební šaty, přičemž bílá barva jako symbol čistoty a panenství byla známa již od 16. století a bílé svatební šaty se ve větší míře začaly nosit už ve století osmnáctém. Nicméně z ekonomických důvodů se nosilo spíše civilní oblečení, které bylo levnější a dalo se nosit i po svatbě. V případě, že si nevěsta oblékla bílou toaletu, nemohla opomenout myrtový či pomerančovníkový věneček, který měla položený na hlavě spolu se závojem. Pokud dali snoubenci přednost civilnímu sňatku, nevěsta měla klobouk s malým závojem. V obou případech nevěsta nesměla opomenout rukavice. Svatební kytice byla bílá a často se potahovala závojem. Druzičky se oblékaly do pastelových barev, od 19. století pod vlivem anglického zvyku se oblečení družiček ladilo do stejného stylu. Ženich si mohl ve svůj svatební den obléknout frak či čamaru, ta však od 70. let 19. století vycházela z módy. Ve 20. století pak převládl žaket. Muž si také na svatbu mohl obléknout vojenskou či hasičskou uniformu, nebo uniformu státního úředníka.¹³⁴

V období 19. století vznikla nová tradice, uzavírat svatební veselí svatební cestou. Tento zvyk se šířil po roce 1830 z Anglie. V 1. polovině 19. století byla nejčastěji cílovou destinací Itálie. Manželé zejména ze šlechtických a bohatších měšťanských rodin se tímto způsobem snažili uniknout častým zdvořilostním návštěvám po sňatku a užít si tak první dny manželského života v soukromí.¹³⁵

Svatba postupem času přestala mít posvátný charakter. V zemích rakouského mocnářství získaly sňatky civilní povahu až během 19. století.¹³⁶ Poprvé se o definici manželství jako občanské smlouvy pokusily úřady za Josefa II. v roce 1783, aby vyšly

¹³³ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 41.

¹³⁴ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 54-55.

¹³⁵ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 42.

¹³⁶ V některých západoevropských státech se dostaly sňatky a manželství do oblasti civilního práva daleko dříve. V Holandsku tomu bylo už v roce 1580, v Anglii v roce 1653 a ve Francii v roce 1792.

vstříc nekatolickým složkám obyvatelstva. Občanský zákoník z roku 1811 sňatek jako občanskou smlouvu uznal, ale svobodné uzavírání sňatků nebylo možné, jelikož mu bránila celá řada úředních omezení. Cílem bylo zabránit růstu chudiny a nezabezpečených rodin. Až na základě ústavy z roku 1867 se stalo manželství v roce 1868 občanskou záležitostí. Možnosti uzavírat sňatky úřední formou využívaly hlavně osoby bez vyznání. Církevní ohlášky byly při civilním sňatku nahrazeny úředními vyhláškami.¹³⁷

V 18. století se dívky v českých zemích vdávaly nejčastěji mezi 20 a 25 lety, muži pak byli o čtyři až pět let starší. Obecně byl věk při uzavření prvního sňatku na venkově nižší než ve městech a zároveň nižší na Moravě než v Čechách. Během století se průměrný věk při prvním sňatku zvyšoval. V roce 1857 dosáhl průměrný sňatkový věk maximální hodnoty u mužů 32,4 let a u žen 27,5 roku. Důvodem byly zejména ekonomické vazby, kdy měšťané, ale i větší sedláci museli čekat, až se budou moci ujmout živnosti či statku. V průběhu 18. století vrchnost omezila zásahy do uzavírání sňatků poddaných. Josef II. omezil dekretem o zrušení nevolnictví v roce 1781 povinnost snoubenců žádat vrchnost o povolení, nicméně farář ho vyžadoval i nadále. Konečně až v roce 1869 nebylo potřeba k sňatku žádné povolení, což pomohlo k mírnému zvýšení uzavírání sňatků, které mělo během 19. století klesající tendenci.¹³⁸

Význam uzavření manželství v této době spočíval v tom, že se žena a muž vymanili z vlivu rodičů a získali tak možnost založit si vlastní domácnost a rodinu. Svatbou se legalizoval sexuální vztah muže a ženy a jejich děti byly právně uznány. Sňatek rovněž zajišťoval vznik spoluvlastnictví muže a ženy.¹³⁹

4.4 Svatební rituály v moderní době

Občanské právo Československé republiky upravilo uzavírání sňatků zákonem z roku 1919. Tímto zákonem byla stanovena možnost dvojích ohlášek, kromě ohlášek

¹³⁷ PETRÁŇOVÁ, Lydía. *Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 42.

¹³⁸ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 56.

¹³⁹ DŮLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha 1999. s. 162.

církevních, se začaly praktikovat i ohlášky občanské, které se uveřejňovaly formou vývěsky na obecním úřadu. I přes to, že snoubenci měli možnost si vybírat církevní či občanský sňatek, naprostá většina dávala přednost sňatkům církevním. Rok 1950 však vše změnil. Ohlášky nahradilo prohlášení snoubenců, že je jim znám vzájemný zdravotní stav, že nežijí v jiném trvajícím manželství a že do manželství vstupují dobrovolně. Snoubenci již neměli možnost volby, jediným platným sňatkem se stal sňatek uzavřený na úřadě. Jakákoli účast na církevním obřadu byla považována za závažný kádrový prohřešek, nicméně i tak velké procento novomanželů uzavíralo dva obřady, jeden ve slavnostní síni národního výboru a ten druhý v kostele. Církevní sňatek následoval za občanským zvláště na venkově. Tato praxe trvala až do roku 1992, kdy občané dostali opět možnost volby mezi dvěma druhy sňatků.¹⁴⁰ Rok 2006 přinesl novinku, a to možnost uzavírat registrované partnerství párů stejného pohlaví. Zákon umožňuje legální soužití dvojic stejného pohlaví po úředně uzavřeném svazku.¹⁴¹

V moderní době svatba ztratila charakter životního mezníku, neopakovatelné a jedinečné události v celém životě.¹⁴² Tato doba dává asi ze všech historických epoch největší volnost párům v uzavírání manželství a na druhou stranu také možnost, jak jednoduše z manželství odejít. Svatba přestala být jediným legálním způsobem založení rodiny, děti narozené z mimomanželských svazků nejsou před zákonem znevýhodněny oproti dětem manželského původu. Svatební slib, stvrzený rukodáním a předáním prstenů, také pozbyl platnosti. Po mnoho generací přinášel sňatek mužům a ženám pocit životní jistoty a výhody, až do konce 19. století platila zásada, že žena má zůstat v područí muže, nejdříve otce či nejstaršího bratra, poté manžela. Rozvojem společnosti a rozpadem patriarchálního typu rodiny spolu s nastolováním nových zákonů, práv a povinností, došlo k ekonomické a jiné nezávislosti dětí na rodičích. Vztah žen a mužů

¹⁴⁰ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich: České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 42-43.

¹⁴¹ JANČÍKOVÁ, Eva. *Historie svateb od nejstarších dob po současnost*. Praha 2012. s. 155.

¹⁴² PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich: České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 43.

se zrovnoprávnil. V dnešní době se rozdíl ekonomických rolí obou pohlaví stírá a sílí individualismus.¹⁴³

Svatební obřady se oproti minulosti zjednodušily, přesto si moderní doba mnoho z tradičních svatebních zvyků ponechala. Svatební majetkové a dědické smlouvy v dnešní době řeší zákony, nicméně některé páry uzavírají tzv. předmanželské smlouvy. Velice oblíbené je i dnes loučení se svobodou. Prstýnky, svatební oděv, svatební kytice či svatební oznámení se využívají stále. Nadále se praktikuje pohazování snoubenců rýží, rozbíjí se nádoby, jelikož střepy přinášejí štěstí. Novomanželé jedí polévku z jednoho talíře, ženich přenáší nevěstu přes práh nového domova. K pozůstatkům tradičních obyčejů přibývají i nové, jako házení svatební kyticí nebo pověra, že nevěsta má mít na sobě něco nového, něco starého, něco půjčeného a něco modrého.¹⁴⁴

Ti, kteří se pro svatbu rozhodli, chtějí, aby obřad byl důstojný. Svatbou dávají najevo, že k sobě patří, stvrzují tak svůj vztah. Svatba je také příležitost, aby se v dnešní uspěchané době sešla širší rodina a přátelé.¹⁴⁵

¹⁴³ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich: České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 43; JANČÍKOVÁ, Eva. *Historie svateb od nejstarších dob po současnost*. Praha 2012. s. 155.

¹⁴⁴ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich: České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 44-45.

¹⁴⁵ PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Nevěsta a ženich koupili si kožich: České země a okolí*. In: Svatební rituály u nás a ve světě. Praha 2012. s. 44.

5. POHŘEBNÍ RITUÁLY A JEJICH PROMĚNA V DĚJINÁCH

Pohřební obřad se koná u příležitosti úmrtí a patří mezi obřady přechodu a odloučení. Zahrnuje vše, co se děje od okamžiku smrti až po konečné uložení pozůstatků zemřelého.¹⁴⁶ Zpravidla sem patří „uložení, umytí, oblečení, smutek pozůstalých, tanec, hudba, zpěv, gestikulace, mimika, zvláštní oděv, vystavení zemřelého, přenesení na připravené místo, uložení na hranici, zapálení hranice, pohřbení spálených pozůstatků nebo nespáleného těla, péče o pohřebiště a rituální hostina.“¹⁴⁷

Rituály spojené se smrtí a pohřbem se pojí k jednotlivým úsekům dějin, ale vždy zároveň souvisely s postavením jedince ve společnosti, s jeho věkem, pohlavím nebo s kulturou. Existence hrobů a pohřebišť je jedním z nejdůležitějších dokladů prapočátků lidského rodu, člověk totiž na rozdíl od svých živočišných předků své mrtvé pohřbívá. Při pohřbívání se zohledňují náboženské představy, které provázejí průběh pohřbu, dále představy o tom, kde se má zemřelý po smrti nacházet a také ohledy na postavení zemřelého v rodině nebo společnosti.¹⁴⁸

V dnešní době není zvykem umírat doma v okruhu svých blízkých, ale spíše v nemocnici.¹⁴⁹ Dále není pravidlem, aby se lidé rozloučili se svými blízkými prostřednictvím smutečního obřadu.¹⁵⁰ Opomíjením smutečního obřadu si lidé šetří peníze, čas i smutek, ale podle Tomáše Halíka se jedná o nebezpečný a barbarský zvyk, který by mohl směřovat k dehumanizaci.¹⁵¹

¹⁴⁶ Obřad, pohřební. In: *Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. [online] Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2009. [cit. 2015-3-10] Dostupné z: <http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/prif/ps09/antropol/web/index.html>.

¹⁴⁷ UNGER, Josef. *Pohřební ritus I. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 16.

¹⁴⁸ HALÍK, Tomáš, *Prolínání světů, Ze života světových náboženství*, Praha 2006. s. 94-95; Obřad, pohřební. In: *Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. [online] Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2009. [cit. 2015-3-10] Dostupné z: <http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/prif/ps09/antropol/web/index.html>.

¹⁴⁹ Řada studií uvádí, že 80% zemřelých osob zemře právě v nemocnici. (PŘIDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*. 34, č. 3. Praha 1998. s. 351)

¹⁵⁰ Další informace k této problematice: NEŠPOROVÁ, Olga: Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 30, č. 11. Praha 2008. s. 42-43.

¹⁵¹ HALÍK, Tomáš, *Prolínání světů, Ze života světových náboženství*, Praha 2006. s. 94-95.

Na následujících stranách se pokusím popsat pohřební rituály typické pro určité období a společnost od pravěku až po současnost. S ohledem na rozsah a cíl této práce jsem nucena některým obdobím věnovat více prostoru než jiným. Větší prostor zaobírá fáze pravěku a starověku, která je podstatná pro naplnění cíle mé práce. Obecně se zabývám především hlavními tendencemi v pohřbívání, specifickému pohřbívání dle sociálního postavení nebo náboženství se v této práci věnuji jen výjimečně.

5.1 Archeologie smrti

„Archeologie smrti“ se zaměřuje na pohřební akt a jeho archeologický obraz, předmětem jejího studia je tedy hrob jako průsečík biologických i kulturních procesů.¹⁵² Hrob je označen nejčastěji pro hrobovou jámu či mohylu a zároveň pro vše, co se v ní nachází, což mohou být „*lidské pozůstatky, výbava a milodary, dřevěná či kamenná hrobová konstrukce, někdy i pozůstatky rakve, náhrobní kámen a podobně.*“¹⁵³ Hroby jsou často jediným pramenem k poznání dané doby,¹⁵⁴ právě jejich prostřednictvím získáváme poznatky nejen o pravěké společnosti, ale i o mnoha dalších civilizacích. Nicméně interpretace ve smyslu „hrob zrcadlo života“ může být zavádějící, jelikož představy o pohřebním ritu v minulosti jsou do značné míry ovlivněny dnešním chápáním života a smrti. I přesto tuto skutečnost nám způsob pohřbívání dává informace nejen o sociálním rozvrstvení společnosti, ale i informace o idejích a představách dané společnosti, potažmo o konkrétním životě pohřbeného.¹⁵⁵

Pohřeb v archeologické terminologii neznamena pouze loučení se zesnulým a jeho ukládání do země, jak bychom mohli odvodit z dnešní zkušenosti, ale značí především nalezené pozůstatky člověka v hrobě. Podle toho, jak byla těla do hrobů ukládána, se hovoří o pohřebním ritu, čili způsobu pohřbívání, kostrovém, kdy bylo

¹⁵² SVOBODA, Jiří A. *Paleolit a mezolit: pohřební ritus*. Brno 2003. s. 13.

¹⁵³ LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha 1996. s. 14-15.

¹⁵⁴ UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 16; KERRIGAN, Michael, *Historie smrti, pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha 2008. s. 7.

¹⁵⁵ UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 16.

pohřbeno celé tělo nebožtíka, a o ritu žárovém,¹⁵⁶ kdy se tělo do hrobu ukládalo ve spálené podobě.¹⁵⁷ Pozůstatky člověka mohly být uloženy do země, do vody, do vzduchu nebo do močálu. Do země se těla ukládala prostě, v komoře, rakvi, sarkofágu, hrobce nebo v popelnici.¹⁵⁸ Hroby byly nalezeny nejen pod úrovní terénu, ale také na povrchu nebo v mohylovém násypu, což označuje násyp navršený v souvislosti s hrobovými obřady.¹⁵⁹

Předměty nalezené v hrobech lze rozdělit na dokladové, které byly součástí oděvu nebo zdobily tělo zemřelého, a milodary. Mezi milodary patřily různé nádoby, nářadí či zbraně. Vzhledem k tomu, že pohřeb představuje přechodový rituál, některé milodary je tak možné chápat nikoli jen jako výbavu do posmrtného života, ale i jako předměty, které měl zemřelý využít při přechodu do onoho světa. Hrobový inventář je možné rozdělit i na předměty a oděv, které zaručovaly zemřelému určitý společenský status, dále na předměty, které byly obětovány pozůstalými, a na předměty s kultovním charakterem, jež představovaly mince, nádoby či magické symboly.¹⁶⁰

Archeologický výzkum a zacházení s lidskými pozůstatky a ostatky jsou vázány etickým kodexem Mezinárodní rady muzeí. Zacházení s ostatky je upraveno i zákonem č. 256/2001 Sb., kde stojí, že je zakázáno „zacházet s lidskými pozůstatky nebo lidskými ostatky způsobem dotýkajícím se důstojnosti zemřelého nebo mravního cítění pozůstalých a veřejnosti.“¹⁶¹

¹⁵⁶ Dnes se používá termín kremace.

¹⁵⁷ LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha 1996. s. 15.

¹⁵⁸ Dnes se používá termín urna.

¹⁵⁹ LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha 1996. s. 15; UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 17.

¹⁶⁰ Obřad, pohřební. In: *Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. [online] Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2009. [cit. 2015-3-10] Dostupné z: <http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/prif/ps09/antropol/web/index.html>.

¹⁶¹ UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 18.

5.2 Pohřbívání v nejstarších dobách

Kult mrtvých se projevuje již od mladší fáze středního paleolitu,¹⁶² ze které jsou známy první skutečné pohřby člověka neandrtálského, jenž byly nalezeny ve Francii, Izraeli, Iráku nebo Uzbekistánu. Toto zjištění svědčí o tom, že si společnost neandrtálců vyvinula nejen sociální vztahy, ale také základy věrských představ.¹⁶³ Charakteristickým prostředím pro tyto pohřby se staly jeskyně a skalní převisy. Přidávání milodarů do hrobů není vyloučeno, ale je značně problematičké, jelikož se v prostoru hrobů našly především zvířecí kosti. S neandrtálci se pojí představa o kanibalismu, jelikož v jeskynních lokalitách Krapina a Hortus byly nalezeny kosti, jejichž povrch obsahoval stopy zářezů. V oblasti severního Iráku v jeskyni Šanidar byly nalezeny kosterní pozůstatky sedmi dospělých a dvou dětí. Pylová analýza prokázala, že hrob muže byl zasypán květy. Pokud šlo o záměrné zasypání hrobu květy, mohlo jít o estetický či symbolický význam. V jeskyni Tešik-Taš v Uzbekistánu se kolem kostry asi devítiletého chlapce našel ideální kruh z dvojice rohů kozorožce. Záměrnost budování kruhu byla kritickou revizí odmítnuta.¹⁶⁴

V mladém paleolitu se k pohřbívání využívaly specializované funerální jeskyně a docházelo tedy k oddělování od jeskyň sídelních, což se lišilo od předchozího období, kdy místem pro pohřby byly jeskyně běžně osídlené. Specializovaná pohřebiště ještě zakládána nebyla, ale běžně docházelo k pohřbům jednotlivců či k pohřbům sdruženým na velkých loveckých sídlištích, která se i výjimečně spojovala do sídelních areálů. Jedinci v tomto období již byli pohřbíváni s milodary. Jednalo se o zbraně, ozdoby, pracovní nástroje a zvířecí kosti. Skelety nalezené v Dolních Věstonicích byly jistě pohřbeny i s obřadem. Kostra ženy, objevená v roce 1949, ležela ve skrčené poloze na pravém boku a byla překryta dvěma mamutími lopatkami, kostra muže, kterou se podařilo najít v roce 1986, byla rovněž ve skrčené poloze. Do roku 1986 patří legendární nález mladopaleolitického trojhrobu v Dolních Věstonicích. Tři kostry ležely vedle sebe v natažené poloze, dva muži na okrajích v poloze na břicho a pohlavně neurčitelná bytost v centru na zádech. Přičemž levá kostra se mírně přiklápěla

¹⁶² KRÁLÍKOVÁ, Michaela. *Pohřební ritus 16-18. století na území střední Evropy*. Brno 2007. s. 15.

¹⁶³ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 27.

¹⁶⁴ SVOBODA, Jiří A. *Paleolit a mezolit: pohřební ritus*. Brno 2003. s. 20, 25, 28,29.

k prostřední kostře a rukama směřovala k její pánvi. Všechny tři lebky a pánev prostředního jedince pokrývalo červené barvivo. Poloha koster snad vyjadřovala nějaké sdělení nebo nesla symbolický význam. Interpretace hrobu je však velmi obtížná, pravděpodobně by pomohlo, kdyby se určilo pohlaví kostry ležící uprostřed, ale o tom antropologové stále polemizují.¹⁶⁵

V období pozdního paleolitu a mezolitu se již začali budovat specializovaná pohřebiště. V Evropě se první pohřebiště tvořila spíše až v mladším mezolitu a většina velkých pohřebišť se nacházela blízko mořského prostředí. Na našem území však dosud nemáme doklady o pohřebištích z tohoto období. Pohřebiště se našla v Rusku, Dánsku, na Ukrajině, ve Švédsku a ve Francii na ostrovech u bretaňského pobřeží. Jedná se o pohřebiště Téviéc a Hoëdic s desítkami hrobů. Hroby v Téviécu nebyly jednotně orientovány, ale v Hoëdicu se dodržovala poloha těla v ose sever-jih. Mrtví byli pohřbeni alespoň s jedním kamenným artefaktem, dále s parohovými nástroji, se šperky, které byly vyrobeny z mořských škeblí, přičemž nejhonosněji byli ozdobeni lidé mezi 20-30 lety. Jeden z mrtvých mužů měl dva hroty šípů zapuštěny v obratlích.¹⁶⁶

Doba neolitu znamenala změnu v postoji v nazírání na smrt. V kultuře s lineární keramikou začali lidé poprvé v našich dějinách systematicky pohřbívát mrtvé. Nebožtíci byli ukládáni buď přímo v sídlištích, nebo na hřbitovech nedaleko osad. Pohřební ritus byl výhradně kostrový. Tehdejší lidé své mrtvé ukládali ve skrčených polohách do různě hlubokých jam nejčastěji na levém boku. Orientace hrobů byla nejednotná, často ve směrech východ-západ a sever-jih, ale vyskytovaly se i hroby orientované v jiných směrech. Převážně šlo o hroby jednotlivců, přičemž tehdejší lidé ještě nebyli pohřbíváni v rakvích či v jiných schránkách. I nadále se používal červený prášek k posypávání celého těla zemřelého nebo alespoň jeho hlavy. V hrobech se samozřejmě vyskytovaly milodary, které představovaly dvě až tři nádoby, hlazené i štípané kamenné nástroje, kostěné předměty a šperky. Například válečkovité korálky z vápence, mramoru a lastur se našly v trojhrobu na moravském nalezišti v Blučině.¹⁶⁷

¹⁶⁵ SVOBODA, Jiří A. *Paleolit a mezolit: pohřební ritus*. Brno 2003. s. 45-46; PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 58.

¹⁶⁶ SVOBODA, Jiří A. *Paleolit a mezolit: pohřební ritus*. Brno 2003. s. 59-60.

¹⁶⁷ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 85-88.

Lid s vypíchanou keramikou své zemřelé pohřbíval kostrově nebo žárově. Kostrové hroby jsou pokračováním starších hrobů lineárních. V pohřebním ritu převládala řada starších zvyků včetně přikládání milodarů. Zemřelí se pohřbívali v mělkých jámách přímo v osadách, což zapříčinilo časté poškození hrobů orbou, proto je v dnešní době relativně málo archeologicky doložených funerálních objektů. Do té doby neobvyklé pohřby žárové jsou dokladem nové víry v možné oddělení duše od těla.¹⁶⁸

Na sídlištích kultury s moravskou malovanou keramikou, která tvoří závěr období neolitu, se můžeme setkat s rituálními hroby, kde převládají kostry uložené ve skrčené či nakrčené poloze. K rituálním pohřbům se řadí i kremace, kterých je však pro toto období nalezeno poskromnu. K nejstarším u nás patří pohřeb z Jaroměřic, šlo o malou jamku, v níž stály mezi spálenými kostmi čtyři nádoby a část naběračky. Ze sídlišť s moravskou malovanou keramikou je známa i řada dokladů o nerituálním pohřbívání lidí. Ve Střelcích-Bukovině byla objevena jáma s kostrou dospělého člověka ležícího na břiše s roztaženými nohama. Časté jsou nálezy samostatných lebek, což naznačuje zvláštní manipulaci s lidskou hlavou. Je možné, že bylo tehdejšími zvykem vystavovat si lebky mrtvých předků v domech. K pohřebnímu ritu tohoto období také patří hromadné hroby, ve kterých byly nalezeny nejen kostry lidí, ale i zvířat.¹⁶⁹

Představitelem staršího eneolitu je kultura nálevkovitých pohárů, ve které se objevují mohylové hroby a pohřebiště. Poprvé je možné nalézt stopy smutečních obřadů v mohylách v podobě udusaného podloží, spálených zbytků rostlin a opálených kamenů na povrchu obvodových konstrukcí. Sekeromlaty, které byly ukládány do mohyl spolu s ostatními předměty, byly záměrně poškozeny, aby je mrtví nemohli použít proti žijícím členům rodu, což spolu s nalezenými nádobami s úmyslně proraženým dnem, tzv. „otvorem pro duši“, dokládá víru v posmrtný život zesnulých. Mladší eneolit je zastoupen kulturou se šňůrovou keramikou, jejíž nositelé ukládali nebožtíky do hrobů ve skrčené poloze, ale rozlišovalo se mezi pohlavími, proto muži byli ukládáni na pravém boku a ženy na levém. Na Moravě, na rozdíl od Čech a Malopolska, nebyl

¹⁶⁸ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 105-107.

¹⁶⁹ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 134-136.

dodržován zvyk orientace zemřelého mužského těla hlavou k západu a ženského těla směrem k východu. Charakteristické bylo uložení horních končetin, ruce měl zemřelý buď na hrudi, nebo před obličejem. Ze způsobu pohřbívání je možné vyčíst víru lidí v posmrtný život a také počátek chápání rozdílného postavení muže a ženy v komunitě. Významné pohřby byly bohatě vybavené a opatřené dřevěnou konstrukcí hrobové komory, s mohylou nad hrobem a s kruhovým příkopem okolo. Kostrový pohřební ritus převládal nad žárovým. Zemřelé osoby byly obvykle ukládány ve skrčené poloze s rukama před obličejem do obdélníkových hrobových jam. Ženy ležely na pravém boku hlavou k jihu a muži leželi na levém boku hlavou směrem k severu, existovaly samozřejmě výjimky. Poblíž skeletu, v okolí nohou, pánve či hlavy se nacházela keramika. Pro ženské a dětské pohřby byly charakteristické hrnce a konvice. V mužských hrobech se našly kamenné hroty šípů, měděné dýky. Významní muži i ženy se honosili zlatými, stříbrnými a měděnými náušnicemi.¹⁷⁰

Pohřební ritus starší doby bronzové navazuje na tradici mladšího eneolitu. Lidské ostatky v únětické kultuře byly pohřbívány ve skrčené poloze na pravém boku s hlavou směřující k jihu a obličejem k východu do prostorných hrobových jam. Od nejstaršího období únětické kultury byly do hrobů vkládány milodary, nejdříve se jednalo o předměty denní potřeby, aby je v následujícím období nahradila drobnotvará keramika, někdy snad vyráběná jen pro účely pohřbívání. V poslední etapě únětické kultury milodarů ubývá. V následujícím období nitranské skupiny milodary představují především poškozené nebo již dříve používané kamenné nástroje. V hrobech nechyběly ani šperky, pro mužské hroby byly typické ozdoby z provrtaných kančích klů, ženské hroby byly vybaveny válcovitými korálky z parohoviny a z perleti. Pohřby mužů a žen se konaly rozdílně, obě pohlaví se ukládala do obdélníkové hrobové jámy ve skrčené poloze, muži na pravém boku hlavou k západu a ženy na levém boku hlavou směrem k východu, obličej měla obě pohlaví obrácený na jižní stranu. Z tohoto období je již doloženo pohřbívání v rakvích. Nastupující mohylová kultura nese název dle charakteristického stylu v pohřbívání, a sice lidé pohřbívali své mrtvé nejdříve ve skrčené poloze, posléze v natažené poloze a většinou pod mohylami. Moravské mohyly

¹⁷⁰ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 179, 226.

byly budovány většinou z hlíny, zatímco v západních kulturách se objevují často mohyly s kamennou konstrukcí. V této kultuře se však nevyskytovaly pouze mohylové hroby, ale také hroby ploché, přičemž v obou případech se mohly objevit jak pohřby kostrové, tak i žárové. Pohřby žárové také nebyly jednotné, vedle popelnicového způsobu se objevovaly i pohřby jámové, spálené kosti se však našly i volně rozhozené. V období popelnicových polí se zemřelí ve většině případů spalovali. Nejběžněji se spálené kosti ukládaly do popelnic,¹⁷¹ nicméně objevily se i pohřby jámové, dolíkové, nebo rozptýlené. Popelnice měly někdy uměle proražený otvor pro duši, kremace byla totiž chápána jako proces rituální očisty, během níž se duše osvobozovala od těla a stávala se nesmrtelnou. Spalování zemřelých tak odráží abstraktní představy o charakteru posmrtného života.¹⁷² Některá pohřebiště se odlišují od běžných hrobů svou úpravou a výbavou, čímž odrážejí určitou stratifikaci obyvatelstva na minimálně dvě skupiny. Příslušníky společensky nadřazené skupiny reprezentují bohatě vybavené hroby. V únětické kultuře může být názorným příkladem hrob z Mušova, který dokládá významné postavení pohřbené osoby svou velikostí, mohutnou kamennou výplní a obsahem. V mohylové kultuře tento jev dokládá hrob jedince z Pasohlávek, který byl bohatě vybavený šperky, obsahoval čtyři náramky, jehlici a náhrdelník. Období popelnicových polí zastupuje hrobová jáma z Velatic obsahující nejméně 33 nádob, zlomky meče, kopí, dlátko, náramek a další artefakty.¹⁷³

Nejnižší postavené obyvatelstvo v nejstarší fázi doby halštatské, tedy v kultuře horákovské, pohřbívalo své mrtvé žárově v prostých popelnicových hrobech. Oproti tomu hroby v době rozkvětu horákovské kultury charakterizovala především inhumace mrtvých. V hrobech většinou nechyběla velká amforovitá zásobnice, ve které byla obvykle uložena naběračka, což naznačuje, že v nádobě ukládaly patrně tekuté produkty. Hroby byly také opatřeny masitou obětinou a různými nádobami. Skupinu bojovníků pak reprezentovaly amforové pohřby se zbraněmi a jezdeckou výbavou pod menší mohylou, ti nejvýznamnější byli po smrti ukládáni spolu s podřízenými osobami

¹⁷¹ Nádoby s ostatky zemřelého se dnes nazývají urny.

¹⁷² PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 294.

¹⁷³ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 242, 259, 275-279, 286, 294, 295, 331.

do hrobky pod velkou mohylu. Ve velkých hrobových jámách byly někdy budovány bohatě vybavené dřevěné komory. Žádná z mohyl horákovské kultury, ale nedosáhla vybavení „knížecích“ mohyl západohalštatské raně keltské oblasti, které se pyšnily pohřebními vozy, trůny, hliněnými a bronzovými nádobami, nebo zlatými šperky. Obvod horákovské mohyly byl často vyznačován sestaveným kamenným věncem. Nespálení nebožtíci byli nejčastěji ukládáni v natažené poloze na zádech. Pokud bylo do mohyl ukládáno více osob, jedna z nich byla vždy sežehnuta a ta druhá pohřbena inhumací. I platěnická kultura praktikovala kromě žárového pohřebního ritu, pohřbívání svých mrtvých do hrobů s amforou a obětinami. Rozdíly ve výbavě hrobů však nejsou tak výrazné jako v kultuře horákovského lidu. I když ve vrcholu platěnické kultury se začaly objevovat v menším počtu komorové hroby bojovníků.¹⁷⁴

Laténskou kulturu mladší doby železné můžeme rozdělit dle pohřebního ritu do dvou období. První fáze je charakterizována kostrovými pohřby na plochých pohřebištích, druhá fáze je zastoupena hroby žárovými. Do popředí se ve zmiňované době dostaly keltské kmeny, jejichž expanze do různých částí Evropy probíhala od 5. do 3. století př. n. l. Pohřebiště se nacházela oproti sídlištím ve vyšších polohách na mírných návrších. Kostrové hroby měly obdélníkový tvar, v němž zemřelí leželi v natažené poloze na zádech s rukama většinou podél těla. Orientace těla v hrobech byla ve většině případů směřována od severu na jih. Nalezené hroby orientované ve směru západ – východ patřily bojovníkům. Pohřbení leželi na prknech nebo v dřevěných rakvích zhotovených z prken, ale jsou doloženy i rakve vydlabané z kmene stromu. Na moravských pohřebištích byly také nalezeny dvojhroby, a to buď kostrové, nebo birituální. Mrtví pohřbeni v kostrovém dvojhrobu leželi vedle sebe, ale častěji nad sebou, ve spodu pak leželi bojovníci nebo ženy s bohatou výbavou, horní hroby většinou vybaveny nebyly. Také u birituálních dvojhrobů je žárový pohřeb umístěn nad kostrovým, případně vedle něj. Do hrobů se ukládaly potraviny, keramické nádoby, zvířecí kosti, dále železné a bronzové spony ke spínání oděvu, železné a bronzové náramky, prsteny nebo opasky. Pohřbení bojovníci byli vybaveni zpravidla úplnou výzbrojí. O žárovém pohřbívání, které postupně nahradilo kostrový ritus, neexistuje

¹⁷⁴ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 347, 30,351, 376.

příliš informací, ojediněle se objevily jámové hroby kruhového či oválného tvaru, do nichž byly vysypány ostatky zemřelého a spolu s nimi uloženy nádoby a výbava. Změny ve způsobu pohřbívání nejspíš akcentují myšlenkovou proměnu ohledně náboženských představ o posmrtném životě.¹⁷⁵

Římská doba na našem území zanechala pozůstatky převážně popelnicových hrobů. Urna obsahovala spálené pozůstatky zemřelého spolu s milodary. Existovaly však i popelnicové a jámové hroby bez jakýchkoli milodarů. Ve velmi malé míře se objevují i pohřby nespálených těl. Pokud byly tyto hroby opatřené bohatou výbavou, řadí se do skupiny knížecích hrobů. Kostrové hroby bývaly již krátce po pohřbu vykradeny, což je také charakteristický rys doprovázející období stěhování národů.¹⁷⁶

5.3 Pohřbívání ve starověkých civilizacích (Egypt, Řecko, Řím)

Podobně jako jiné národy ve starověku i Egyptané se snažili vypořádat s myšlenkou pomíjivosti lidského života. Na smrt nahlíželi jako na přechod z jedné formy existence do další, tedy z existence skutečného lidského života na zemi, časově ohraničené narozením a smrtí, do posmrtného života, na který bylo potřeba se připravit. Ti, kdo byli úspěšní v překonání nástrah, jež na ně kladla cesta k posmrtnému životu, mohli žít věčně. V Egyptě nebyli smrtelní jen lidé, ale také božstva. Příkladem je bůh Usir, pán podsvětí, který měl původně žít na zemi a tam dokonce i zemřít. V osobě panovníka docházelo ke styku světa lidí a bohů, proto i když byl jediným žijícím bohem na zemi, nemohl dojít k posmrtnému životu zcela bez pomoci. V době Staré říše byla výsada posmrtného světa vyhrazena pouze panovníkovi. Ve Střední říši došlo k přiblížení královské a nekrálovské zádušní sféry, a tak i osoby nekrálovského původu mohly dosáhnout blažené existence.¹⁷⁷

Egyptané věřili, že posmrtný život je podobný pozemskému životu. Země mrtvých měla ležet za západním horizontem a vládl tam bůh Usir jako faraon. Egyptané

¹⁷⁵ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 393–402; DRDA Petr a Alena RYBOVÁ. *Keltové a Čechy*. Praha: Academia, 1998. s. 110–111.

¹⁷⁶ PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993. s. 430.

¹⁷⁷ MAŘÍKOVÁ, VLČKOVÁ, Petra a kol. *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*. Praha, 2009. s. 13–15.

také věřili, že existuje duše *ka*, která odlišovala žijící tělo od mrtvého. Aby jedince byl tím, kým byl, potřeboval k tomu personalizovaného ducha *ba*. Po smrti jedince spojením *ka* a *ba* vznikl duch nesmrtelnosti pojmenovaný *akh*, který byl zobrazován jako ibis chocholatý. Každý Egyptan po jeho dosažení toužil, ale pokud nebyly vysloveny správné modlitby, nabídnuty správné oběti a tělo nebylo uchovááno v původní podobě, zmíněné spojení *ka* a *ba* se neuskutečnilo.¹⁷⁸

Egyptané věřili, že pokud tělo nezůstane neporušené, nepřetrvá ani jeho duše. V předdynastických dobách byla těla ukládána do horkého písku, a tak se přirozeně mumifikovala. Na konci předdynastického období se některé hroby změnilly v hrobky a začaly se používat rakve. Dřívější podmínky se tak změnilly. Již nedocházelo ke styku těla s pískem, a proto bylo nutné hledat způsoby, jak uměle docílit toho, co dříve způsobovala příroda přirozeně. Tak se rozšířilo umění mumifikace, které dosáhlo svého vrcholu v období Nové říše. Herodotos detailně popsal, jak probíhala mumifikace. „*Nejprve vytáhnou mozek skrze nosní dírky za použití železných háků. Když vytáhnou vše, co mohou, omyjí zbytky extraktem z léků. Poté za použití ostré čepele z obsidiánu provedou řez podél slabin. Skrze něj vyjmou celý obsah dutiny břišní. Břicho je pak čisté, vymyté palmovým vínem a poté ještě dezinfikováno práškem z koření, ale ne kadidlem, a zašito. A když to všechno udělají, naloží tělo do natronu (sůl odstraňující vodu) na sedmdesát dnů, ale ne déle, a mumie je hotová. Poté, co uběhne sedmdesát dnů, umyjí tělo a zabalí ho od hlavy až k patě do nejjemnějších plátěných obvazů pokrytých pryskyřicí.*“¹⁷⁹

Michael Kerrigan opravuje Herodota pouze v tom, že hák na vytahování mozku byl vyroben z bronzu nikoli ze železa. Orgány, které byly odstraněny z těla během mumifikace, se ukládaly do kanop. Víka těchto nádob představovala ve Střední říši podobu lidské hlavy, od ramessovského období byla zhotovována ve tvaru čtyř synů Hora – člověka, sokola, šakala a paviána. Předtím, než mohlo být tělo obvázáno a doplněno amulety či šperky, bylo nutné naplnit tělesné dutiny plátnem napuštěným

¹⁷⁸ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 46-47.

¹⁷⁹ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 50.

pryskyřicí a váčky s vonnými látkami, nebo pilinami. Následně bylo tělo natřeno mastmi a ošetřeno pryskyřicí. Obvazovací proces trval patnáct dní. Na hlavu hotové mumie byla nasazena pohřební maska, faraoni mívali pohřební masky vyrobené ze zlata a z drahých kamenů. Po nasazení pohřební masky mohla být mumie umístěna do dřevěné rakve ve tvaru lidského těla. Výzdoba vnitřní a vnější strany sarkofágu se lišila v různých obdobích, zpravidla však šlo o dekorativní motivy a magická zaříkávadla. Teprve když byly všechny přípravy dokončeny, mohlo dojít k vlastnímu pohřbu.¹⁸⁰

Bohaté egyptské pohřební rituály z doby Nové říše dávají rozpoznat přesné členění pohřbu jako přechodového rituálu. Rituály odluky od původní skupiny probíhaly v domě zemřelého, následoval smuteční průvod do mumifikačního stanu či hrobky, pomezí představovala příprava těla a mumifikace, která byla ukončena otevřením úst a vlastním vložením těla do pohřební komory. Následně v kapli probíhal pravidelný zádušní rituál. Začlenění zemřelého do nové komunity mělo proběhnout až po tzv. posledním soudu. Ideální pohřební rituál, který však neprobíhal vždy a v každém období, nejrozšířeněji se praktikoval v období Nové říše, se skládal z šestnácti ceremonií: „*Odchod z domu a nesení rakve, průvod doprovázející rakev do místa mumifikace, obětování v Síni spojení, cesta do Sájí, cesta ze Sájí do Búto, přijetí průvodu s rakví v Búto, cesta do Héliopole, oplakávání – očištění – Otevírání úst a pálení kadidla, tažení rakve, procesí, tažení saní s kanopami a přinášení papyrového stvolu, obětování, přinášení pohřební výbavy a porážka dobytka, uložení rakve do pohřební komory, přinesení soch a konečně provedení ochranných rituálů.*“¹⁸¹

Pohřby faraonů představovaly velkolepou událost. Slavnostního obřadu se účastnili kněží, hodnostáři, členové rodiny a další truchlící. Na konci procesí byla sluhý nesena bohatá pohřební hostina. Přes řeku se tělo faraona přemístilo s pomocí lodí. Na prahu místa posledního odpočinku došlo k předvádění rituálních tanců, odříkání modliteb a zaříkáadel. Vrcholem bylo tzv. otevření úst, kdy bylo třeba se dotknout úst zemřelého a říci zaříkadla tak, aby duše mohla v posmrtném životě dýchat a mluvit.

¹⁸⁰ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 50-51; BAINES, John a Jaromír MÁLEK. *Svět starého Egypta: kulturní atlas*. Praha, 1996. s. 220-221.

¹⁸¹ MAŘÍKOVÁ, VLČKOVÁ, Petra a kol. *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*. Praha, 2009. s. 22.

Konečně mohlo být tělo umístěno do kamenného sarkofágu a uloženo do hrobky, kde mělo vyčkat na znovuzrození. V okolí sarkofágu se vršily pohřební dary, které představovaly jídlo a pití, a také sochy sluhů, aby vykonávali práci v podsvětí místo zemřelého faraona, pokud o to byl požádán. Pohřební síň měla být postavena a vybavena tak, aby v ní měl faraon co největší pohodlí. To dokládá mimo jiné pohřební síň královny Heteferes I., která byla vybavena například postelí, opěrkou hlavy, lenoškami nebo pozlacenou šperkovnicí. Hrobka královny Nefertari, manželky Ramesse II., byla sice již ve starověku několikrát vyloupena, nicméně je možné stále obdivovat nádherné barevné štukování, tmavě modrý strop se zlatými hvězdami a hieroglyfy popisujícími cestu královny do posmrtného života.¹⁸²

Mezi lety 2630 a 1640 př. n. l. si faraoni nechávali stavět hrobky v podobě pyramid. Rozlišují se dva základní typy: stupňovitá a klasická pyramida.¹⁸³ První pyramida v Sakkáře patřila faraonovi Džoserovi, tato stupňovitá stavba, jež evokovala schody do nebe, naznačovala, že schody budou prostředkem, díky kterému se faraon snadněji dostane na onen svět. Stupňovité pyramidy začaly ustupovat pyramidám s hladkými stěnami. Šikmé okraje klasických pyramid připomínaly sluneční paprsky. Faraon v jednom zápisu říká bohu slunce „*položil jsem pro sebe tvé paprsky jako schody pod mé nohy, po kterých budu stoupat.*“¹⁸⁴ Typ klasické pyramidy zastupuje největší a nejslavnější pyramida v Gíze, kterou nechal postavit faraon Cheops.¹⁸⁵ Zlatým věkem pyramid byla Stará říše, Střední říše produkovala pyramidy narychlo a nekvalitně, proto měly po čase tendenci se sesouvat. Tyto problémy spolu s problémy při hlídání pyramid kvůli vykrádání hrobek asi urychlily přechod k budování podzemních hrobek, které byly typické pro období Nové říše. Jako první měl do skály vytesanou hrobku faraon Amenhotep. Postupně byl postaven komplex hrobek, který je

¹⁸² KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 51-53; BAINES, John a Jaromír MÁLEK. *Svět starého Egypta: kulturní atlas*. Praha, 1996. s. 221.

¹⁸³ BAINES, John a Jaromír MÁLEK. *Svět starého Egypta: kulturní atlas*. Praha, 1996. s. 138.

¹⁸⁴ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 49.

¹⁸⁵ Chufu

dnes znám jako Údolí králů. Podzemní síně symbolizují podsvětí. V ústí údolí pak stály pohřební chrámy určené k péči o tělo konkrétního faraona.¹⁸⁶

Obyvatelé starověkého Řecka se smrti obávali, ale spíše z toho důvodu, že díky ní měli přijít o veškeré radosti a slasti života. Pohřební rituály však brali velmi vážně, neboť tak mohli zapudit myšlenky na posmrtné bloudění po zemi v podobě duchů. Nepohřbené nebo nespálené tělo totiž nebylo oprávněné najít místo konečného odpočinku. Rituály byly v různých městských státech odlišné a také závisely na dané době. Nicméně obecně je možné říci, že řecké pohřební rituály měly tři základní fáze. Během první etapy, která se nazývala *prothesis*, mělo být tělo vystaveno márách. Poté následovala tzv. *ekphora*, neboli vynášení, tělo bylo v doprovodu hudebníků přemístěno na vozíku na hřbitov. Členové rodiny během této fáze projevovali svůj žal tím, že plakali a trhali si svoje oblečení. Nakonec bylo tělo ve většině případů uloženo do hrobu. V pozdější době převládla kremace, ostatky se následně dávaly do nádoby a pohřbily. Hroby našly často své umístění na pozemku rodiny zemřelého, aby s ním mohla být rodina v kontaktu. Pohřbívalo se také na vesnických či městských pohřebištích.

V klasickém období se mrtví pohřbívali do jednoduchých jam v zemi. Naproti tomu v mykénském období se stavěly okázalé hrobky. Athény stavbu hrobek omezovaly zákony, hroby tak byly většinou prosté, ale opatřeny *stelae*, neboli kamenným náhrobkem. Náhrobek mohl být opatřen výjevem, který ukazoval na vznešené skutky zemřelého. V mykénském období se obyčejní lidé také pohřbívali do země nebo do jeskyní a spolu s nimi byly do země ukládány i obětiny ve formě jídla, pití a předmětů denní potřeby.¹⁸⁷ I v klasickém Řecku se zachoval zvyk obětování zesnulým. K náhrobkům se občas stavěly nádoby, kam pozůstalí o slavnostech mrtvých nalévali jako úlitbu nebožtíkům nápoj. Pohřby vznešených a známých osobností se

¹⁸⁶ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 47-49.

¹⁸⁷ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 56-60.

stávaly velkolepým obřadem, jehož součástí byla nejen hostina, ale někdy i oslavné hry.¹⁸⁸

Římané si od smrti drželi odstup, své zemřelé tak pochovávali na hřbitovech za hranicemi měst. Hrobky byly často umístovány i podél cest, hlavně Via Appia byla lemována velkým božstvím náhrobků. Pohřební rituál byl podobný tomu řeckému. Nebožtík byl vystaven v bílé tóze ve svém domě. Pozůstalí muži na sobě měli černou tógu. Podle řecké tradice se také zemřelému vkládala do úst mince, ta představovala odměnu pro Charóna, který dle mytologie převážel mrtvé do podsvětí. Smuteční obřad se konal na pohřebišti za městem, po jeho ukončení se nebožtíkovo tělo vložilo do dřevěné, kamenné nebo kovové rakve a uložilo do soukromé hrobky nebo do katakomb. Jiný způsob představovala kremace, popel zemřelého se vložil opět do soukromé hrobky nebo do kolumbária.¹⁸⁹

Bohatí Římané mezi sebou soupeřili v budování co nejokázalejších hrobek. Vrcholem byla císařská mauzolea Augusta a Hadriána, ta už nikdo nepřekonal. V 1. století n. l. bylo totiž trendem stavět méně okázalé hrobky s cílem nezastínit vládce. V tu dobu už ale docházelo střední třídou k nakupování podílů v kolumbáriích, kde mohly být uchovávány stovky uren s popelem. Pro každou urnu byl vyhrazen výklenek ve zdi. Každý výklenek uzavírala deska se jménem a věkem zemřelého, někdy byla opatřena i podobiznou. Podzemní pohřební komplexy, čili katakomby, byly organizovány velmi podobně jako kolumbária.¹⁹⁰

Římané byli přesvědčeni, že mrtví musejí být pohřbeni, jinak by se v podobě duchů toulali po světě. Ti, co byli řádně pohřbeni, dosáhli kolektivního božství, tedy *di manes*, proto náhrobky často nesly zkratku D. M., která znamenala *dis manibus*, dobrým duchům. Zemřelí byli v Římě každý rok mezi 13. a 21. únorem uctíváni při slavnostech *Parentalia*. Příbuzní přinášeli na hřbitov zrní, víno nebo olej. Některé hroby byly

¹⁸⁸ CHARVÁT, Petr. *Průvodce všedním životem ve starověku*. Praha 2002. s. 84.

¹⁸⁹ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 65.

¹⁹⁰ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 65- 66; CHARVÁT, Petr. *Průvodce všedním životem ve starověku*. Praha 2002. s. 104.

dokonce vybaveny speciálními trubkami, které dopravily přinesené dary přímo k mrtvému.¹⁹¹

5.4 Pohřbívání ve středověku na našem území

Slované své mrtvé spalovali, věřili v nesmrtelnou duši, jejíž přechod do jiného světa usnadňovala právě kremace. Popel zemřelého ukládali pohanští Slované buď do nádob a následně do plochých pohřebišť s jámovými hroby, v jiných případech však popel přímo vsypávali do jamek. Kromě spálených kostí se v hrobech našly i skleněné korálky, zlomky kostěných hřebenů, nože a přezky. Severozápadní Slované budovaly jak plochá, tak mohylová pohřebišť s žárovými hroby popelnicovými i jámovými. Vyskytovaly se i mohyly, na jejichž povrchu se nacházely spálené ostatky zemřelého. Časté také byly mohylové konstrukce, které představovaly „domy mrtvých.“ Okolo 9. až 10. století pod vlivem pronikání křesťanství převládal u Slovanů na území Čech a Moravy kostrový ritus. Důsledkem christianizace byl také přesun pohřebišť do sídlištních areálů. Již v 9. století se v moravském prostředí setkáváme s kostelními hřbitovy. Církev přísně rozlišovala pohřbívání na vysvěcené půdě kolem kostela, které se stalo povinností, a na pohřby uvnitř kostela, které se snažila omezit.¹⁹²

Pohřební rituály slovanského obyvatelstva nám nejsou známé, lze jen usuzovat z dochovaných písemných materiálů, které se ale přímo k našemu území neváží. Dle Michaela Lutovského mohl pohřební obřad vypadat následovně. Okamžitě po skonu se v domě zesnulého shromáždili příbuzní a přátelé. Poté následovala příprava mrtvého, jeho vystavení a bdění u jeho těla. Mrtvý ležel na podestýlce ze slámy, která mohla být po skončení obřadu spálena, všechno, čeho se totiž dotklo mrtvé tělo, muselo být zničeno. Prostí Slované byli patrně pohřbíváni velmi brzy po smrti, nejspíše ve stejný den. Pokud se nestihly všechny obřady v jeden den, musela se u nebožtíka probdít noc. Existence nočního bdění je nám známa, jelikož církev tuto pohanskou činnost zakázala. Nedílnou součástí obřadů bylo vynášení mrtvého z domu. Z knížecího prostředí

¹⁹¹ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha, 2008. s. 65.

¹⁹² UNGER, Josef: *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 35-39, 43-48, 54.

východních Slovanů máme dochovány zprávy o vynášení nebožtíka zvláštním otvorem ve zdi. Svou roli tu zřejmě hrál strach, že se duše zemřelého do domu vrátí a bude škodit, proto se tělo mělo vynést jiným otvorem než dveřmi, aby byla duše nebožtíka oklamána. U prostých příbytků se tento postup nedá očekávat, proto tělo vynášely nohama napřed, čímž se mělo zamezit nebožtíkovu návratu. Po vynesení mrtvého těla se musely provést úkony, které měly zamezit setrvání duše v domě. Obracely se nádoby dnem vzhůru, bílily se stěny nebo se praly šaty zemřelého. Tělo nebožtíka se k hrobu neslo na dřevěných nosítkách, od 10. století vzácně v rakvi, za chvalořečení a hlasitého pláče a kvílení. Pohřební hranice byla nejspíše vybudována přímo na zemi, nebožtík byl pravděpodobně na hranici položen i s nosítky, z pietních důvodů bylo asi tělo zahaleno. Oheň, jímž se zapálila hranice, měl mít dle etnologů očistnou moc. Pravděpodobně až druhý den byla vybraná část spálených kůstek přenesena pozůstalými k mohyle a pohřbena. Součástí pohřbu snad byla u pohanských Slovanů pohřební slavnost, neboli tryzna, a hostina. Pod pojmem tryzna si můžeme představit slavnost nad hrobem, jejíž součástí mohla být symbolická hra doprovázená pitím a zpěvy. Jádrem slavnostní hry byla válečná scéna, zápas provázený třeskotem zbraní, křikem a zpěvem. Strava pro Slovaný znamenala pohřební hostinu, která se konala buď na hrobě, nebo někde v jeho blízkosti. Strava představovala v první fázi obřadné hodování a pití omamných nápojů, po jejímž skončení navazovalo všeobecné bujné a nevázané pití. U východních Slovanů je první obřadná etapa doložena v podobě vylití číše medoviny na hrob. Obřad mohl mít i podobu vyprázdnění nádoby na počest zemřelého. V této souvislosti se i ukládal do hrobu nějaký pokrm. Zemřelému se patrně dávala na onen svět výbava i milodary, ty však nebyly ve slovanských mohylových násypech objeveny, proto je možné, že byly umístěny spolu s nebožtíkem na hranici.¹⁹³

Během 11. a 12. století postupně docházelo ke sjednocení pohřebního ritu, jehož součástí byly milodary už jen výjimečně. I když v moravském hrobovém inventáři se od 11. století do přelomu 11. a 12. století objevovaly mince. Ty mohly souviset s přechodovým rituálem a mít tak funkci jakéhosi cestovného do světa mrtvých, nebo představovaly náhradu za naturální milodary. Charakteristické pro toto období také bylo zakládání kostelních hřbitovů. Na některých pohřebištích Slovenska, Moravy a Čech se

¹⁹³ LUTOVSKÝ, Michal: *Hroby předků*. Praha 1996. s. 73–101.

vyskytovaly hroby opatřené velkými náhrobními kameny, jejichž účelem bylo odlišit vyšší sociální postavení v rámci společnosti. Kostelní hřbitovy v Čechách existovaly v hojnějším počtu než na Moravě, což souviselo s pevnější církevní organizací, která se pojila se založením pražského biskupství v roce 973. Nicméně především u venkovského obyvatelstva v pohřebním ritu ještě doznívaly pohanské tradice. Když dne 14. září 1092 nastupoval kníže Břetislav II. k vládě, vydal nařízení, jehož část se týkala pohřebního ritu a my ji máme doloženou díky kronikáři Kosmovi. V nařízení Břetislav zakazoval pohřby v lesích a na polích, představení pro odpočinutí duší a také bezbožné hry konající se nad zemřelými.¹⁹⁴

Pohřební ritus poddanského venkovského obyvatelstva od 13. století kontrolovala církev pomocí farní sítě. Zásadně se pohřbívalo do vymezeného a posvěceného prostoru u farních kostelů. Plocha středověkých hřbitovů byla porostlá trávou s občasným postaveným dřevěným křížem. Nebožtíci byli pohřbíváni na prknech, nebo přímo do země, rakev tehdy ještě nebyla běžná, ve směru západ – východ, tedy podle osy kostela. V hrobech se nacházely součásti oděvu, jako byla přezka z opasku, ozdoby hlavy, brousky, srpy nebo klíče. Pohřbení se postupně stávali anonymními a společnost na ně pohlížela jako na kolektiv, který vstane z mrtvých v den Posledního soudu. Hřbitovy nesloužily jen k pohřbívání, naopak zde panoval rušný společenský život, kde se obchodovalo, soudilo i tancovalo, přestože tanec na hřbitově zakázal již v roce 1231 koncil v Rouen. Vzhledem k tomu, že pohřební plocha byla omezená, bylo nutné vymyslet jiný způsob, jak nakládat s kosterními ostatky z narušených hrobů. Proto se budovaly kostnice, jejímž příkladem je hřbitovní kostel Všech svatých v Kutné Hoře, který postavili cisterciáci.¹⁹⁵

Středověký člověk neumíral sám, nýbrž v okruhu svých známých a přátel. Člověk se snažil před svou smrtí se všemi lidmi usmířit, loučení probíhalo slovy i gesty. Na přesně označených místech za doprovodu pronášených modliteb bylo provedeno poslední pomazání. Aby panovala jistota, že je dotyčný skutečně mrtev, byli povoláni

¹⁹⁴ UNGER, Josef: *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 54–59.

¹⁹⁵ UNGER, Josef: *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 59 – 64.

lidé, kteří dokázali podle typických příznaků úmrtí stanovit. Po smrti byly zemřelému zatlačeny oči, tělo bylo omyto a oblečeno do rubáše. Z domu zemřelého bylo tělo nesené do kostela, kde proběhla zádušní mše. Až poté mohl následovat pohřeb. Tělo zemřelého bylo uloženo do hrobu a naposledy pokropeno svěcenou vodou.¹⁹⁶

5.5 Pohřbívání v novověku

I v raném novověku se tehdejší lidé se smrtí setkávali prakticky denně. Smrt chápali prostřednictvím náboženství, které jim ji představovalo jako bránu do onoho světa. Pouze křesťanská smrt mohla zemřelému umožnit zachování cti i po konci jeho pozemské poutě. V raném novověku bylo umírání stále veřejnou záležitostí, ale v 19. století převládl model intimního a rodinného pohřbu. Současně se však objevil nový typ pohřbu, jednalo se o pohřeb jako národní manifestaci. Veřejnost svou účastí na pohřbu dávala najevo ztotožnění se snahami zemřelého. Mezi manifestační pohřby patřil v českých zemích například pohřeb Josefa Jungmanna, Josefa Kajetána Tyla nebo Karla Havlíčka Borovského.¹⁹⁷

Raně novověkého pohřbu se účastnila nejen rodina, přátelé, ale i sousedé. Nadále přetrvávaly nábožensko-magické rituály spojené se smrtí, ačkoli pohřeb měl být výhradní záležitostí církve. Tyto rituály měly zahánět strach ze smrti a ulehčit umírajícímu odchod na onen svět. Pokud to bylo možné, pohřební rituál se skládal z odlučovacích rituálů, které představovaly v křesťanství poslední pomazání, po smrti dotčeného se sem řadilo i umytí mrtvého těla a jeho oblékání. Pomezí rituály křesťanství jsou uložení těla do rakve, jeho vystavení, stráž u mrtvého a rozloučení všech blízkých. Následuje přenesení těla zemřelého z domu do kostela, mše a uložení zemřelého do hrobu. Pro zemřelého znamená toto období časový úsek před spasením duše, tedy pobyt v očistci. Pro pozůstalé je pomezím rituálem také zachování smutku a nošení smutečního oděvu, jehož barva se ustálila na černé. Doba smutku byla odstupňována dle vazeb k nebožtíkovi, nejdéle měla držet smutek vdova. Příjímacím rituálem pro zesnulého je přijetí na onen svět či věčné zatracení. Pro pozůstalé byla příjímacím rituálem také hostina, vzpomínková slavnost, zádušní mše. Hostina se

¹⁹⁶ JÍŠOVÁ, Kateřina: *Smrt snímá hříchy. Umírání v představách středověkých lidí*. In: Dějiny a současnost. Kulturně historická revue. 30, č. 11, Praha 2008. s. 30-32.

¹⁹⁷ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 77.

původně konala v domě nebožtíka, postupem času v souvislosti s přesuny hřbitovů za město se odehrávala v hostinci. Hostina byla obvykle bohatá, ale záleželo na příslušném společenském stavu. Doba od samotné smrti k pohřbení těla se prodlužovala až na tři dny, důvodem bylo vyloučení tzv. zdánlivé smrti. Aby se zamezilo pohřbení osoby jen zdánlivě mrtvé a určila se příčina smrti, byla v rakouských zemích zavedena povinná lékařská prohlídka mrtvých dekretem dvorní kanceláře ze dne 30. března 1770.¹⁹⁸

Od 18. století se způsob provedení pohřbu rozlišoval do několika tříd dle společenského postavení pozůstalých. Vzorem se stávaly pohřby vyšších společenských vrstev, které si do poloviny 18. století nechávaly stavět speciální smuteční stavby – *castra doloris*. Součástí pohřebních obřadů se stával hudební doprovod. Barokní obřady spojené se smrtí se začaly vytrácet v polovině 18. století, kdy se do způsobu provedení pohřbu začínají promítat státní nařízení.¹⁹⁹ Toleranční patent z roku 1781 umožnil rozšíření pohřebního ritu evangelíků. Na hřbitovech nebyly povoleny rodinné hrobky, které se na městských hřbitovech objevovaly v 17. a 18. století. Dle výnosu měl náhrobek nadále tvořit jen prostý kámen se jménem zemřelého a datem narození a úmrtí. V roce 1786 bylo vydáno nařízení, které rušilo pohřbívání v kostelích a v jejich okolí, měly být zakládány nové hřbitovy na místech, která byla dostatečně vzdálená od obydlí. Proti hřbitovům v těsné blízkosti domovů protestovali i obyvatelé měst, uvědomovali si totiž přímou souvislost mezi městskými epidemiemi a tlejícími mrtvými těly. V Praze za Novou branou došlo ke zřízení staroměstského, novoměstského a židovského pohřebiště u Olšan a za Újezdskou branou vznikl hřbitov v Košířích. Nicméně změna polohy hřbitovů narušila rituální cestu pohřebního průvodu, proto se musel obřad rozdělit na cestu do kostela a z kostela na hřbitov. Dalším nařízením, které se ale neseťkalo s pochopením, byl zákaz pohřbívání v rakvích. Mrtvé tělo se mělo zašít do pytlů nebo do plátna. Pohřbívání v dřevěných rakvích se plně prosadilo v 16. století a rakev se stala nepostradatelnou během pohřebního průvodu.

¹⁹⁸ UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 64; LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 76 - 77; DŮLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Díl 1. Dům a jeho lidé. Praha 1999. s. 224–235.

¹⁹⁹ UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 64.

Pouze těla chudých se zašívala do pytlů a končila ve společných jamách. Zákaz používání rakví byl odvolán v lednu 1785.²⁰⁰

Během 19. století se hřbitovy stávaly opět součástí města i vesnice. Městské hradby se bouraly a města se rozšiřovala. Na venkově se kostely staly opět součástí hřbitovů, jelikož kostelní kaple, jež byly původně složkou nově založených hřbitovů mimo vesnici, se měnily v kostely. Během 19. století byl zrušen monopol církve nad hřbitovy, které začaly podléhat veřejné moci.²⁰¹

Osvícenství mělo svůj podíl na obnovení prastarého zvyku spalování mrtvých. Mezi hlavní argumenty patřil požadavek hygieny. Pro katolickou církev byl tento způsob pohřbívání dlouho nepřijatelný a povolila ho až v roce 1962, kdy uznala hygienické a hospodářské výhody tohoto způsobu pohřbívání. Oheň byl totiž v katolické věrouce symbolem pekla, navíc smrtí ohněm byli trestáni kacíři a čarodějnice, proto spálení ohněm bylo chápáno jako největší potupa. Katolická církev také protestovala proti tomu, že člověk 19. století se navrací k postupu, který po vlivem křesťanství opustil. Evangelická církev s pohřby žehem problém neměla a v roce 1898 povolila oficiální účast duchovních na nich. V německých zemích byl první moderní pohřeb žehem proveden v roce 1878, v Prusku v roce 1911, v Anglii roku 1885, ve Švýcarsku v roce 1889, v Československé republice dne 28. října 1918.²⁰²

5.6 Současnost

Ve 20. století se nejčastějším způsobem pohřbívání stala kremace. V některých zemích se prosazuje i pohřeb do moře nebo do vzduchu.²⁰³ Dnešní doba nám dává několik možností, ze kterých si můžeme vybrat, jak se s naším blízkým naposledy rozloučit. Možná právě proto dochází v České republice ke zvyšujícímu se počtu pohřbů bez obřadu.

²⁰⁰ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 80-85.

²⁰¹ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 83.

²⁰² LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 77-80.

²⁰³ UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 67.

Velký vliv na skutečnost, že se v České republice nekoná mnoho náboženských pohřebních obřadů, měl komunismus. Občanské pohřební ceremonie v 50. letech 20. století podle ruského protináboženského modelu byly na našem území zaváděny, aby nahradily církevní pohřební obřady. Kremaci však česká společnost byla nakloněna již mnohem dříve. Občanský pohřeb se přesunul z kostelů a hřbitovů do krematorií a občanských smutečních síní, navíc se proti církevnímu pohřbu zkrátil a zjednodušil. Smuteční obřad měl být jednoduchý, strohý a účelný a ukončený kremací. Za socialismu nebyly přesahy do duchovních sfér žádoucí, lidské bytí podle této koncepce tak končilo smrtí.²⁰⁴ Zvláštní byly pohřby komunistických vůdců, které nenavazovaly na evropskou tradici. Těla Vladimíra Iljiče Lenina nebo například Klementa Gottwalda byla balzamována. Pro nabalzamované tělo Vladimíra Iljiče Lenina se dokonce vybuďovalo mauzoleum.²⁰⁵

Zásadní změnu, kterou přineslo období po Sametové revoluci v české pohřební praxi, je zvyšující se počet pohřbů bez kolektivního obřadu. Církevní pohřební obřady jsou pozůstalými odmítány patrně proto, že se oni ani zemřelý aktivně neúčastnili církevního života. Občanské pohřby zase postrádají duchovní rozměr. Neosobní smuteční proslov profesionálního řečníka bude těžko znít přesvědčivě, když zemřelého nikdy neviděl a s pozůstalými se setkal až těsně před pohřebním obřadem. Na vině mohou být i společenské změny, kdy tradiční kolektivní rituály ustupují a smrt a pohřeb se stávají soukromou záležitostí. A tak se často pohřebního obřadu účastní pouze rodinní příslušníci a nejbližší přátelé, nebo se obřad úplně zruší. Každý pak zůstane na svůj zármutek sám.²⁰⁶

Dvacáté století vytěsnilo podle Mileny Lenderové smrt ze života a tabuizovalo ji.²⁰⁷ Popírání a přehlížení smrti v naší době má svoji předem nezamýšlenou příčinu především v pokroku a rozvoji společnosti. Pokrok a rozvoj lékařské vědy způsobil

²⁰⁴ NEŠPOROVÁ, Olga: Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 30, č. 11. Praha 2008. s. 40-43.

²⁰⁵ UNGER, Josef. *Pohřební rítus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006. s. 92.

²⁰⁶ NEŠPOROVÁ, Olga: Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 30, č. 11. Praha 2008. s. 42-43.

²⁰⁷ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s. 72.

odstranění smrti z každodenního života za zdi nemocnice. Naše společnost si zvykla, že většina nemocí je dnes léčitelná, čímž se neustále prodlužuje délka lidského života.²⁰⁸ Pokud však lékař dojde k závěru, že není v jeho silách dotyčnému pomoci, smrtelně nemocný člověk i přes tuto skutečnost ve většině případů zůstává za zdi nemocnice, kde umírá pouze před zraky lékařů. Moderní člověk tak smrt blízkých sice zažije, ale nemá možnost ji vidět jako člověk tradiční.²⁰⁹

Smrt je sociology a psychology považována za mezní životní situaci, kterou je možné překonat pomocí obranných mechanismů, které si vytváří společnost i jednotlivci. Právě náboženství tradičně pomáhalo k vysvětlení a překonání smrti. Naděje, že po smrti existuje nějaká jiná forma bytí, tu byla už od předkřesťanských civilizací, od nichž tuto myšlenku převzalo křesťanství a spásu člověka podřídilo Kristovu vtělení a zmrtvýchvstání. Pozůstalí tak mohli věřit v posmrtné shledání.²¹⁰ Funkcionalista Bronislaw Malinowski dokonce tvrdí, že hlavním účelem náboženství je právě vyrovnat se se smrtí. Další možnost nabízely pohřební rituály. Ty však ve většině společností vycházely z místních tradic a z náboženství.²¹¹ Právě sekularizace se však stala jednou z charakteristik moderní společnosti. Nicméně věda zatím neposkytla v otázce smrti vhodné vysvětlení, jež by bylo ekvivalentní tomu náboženskému. Díky ztrátě naděje a útěchy se smrt stává hroživou událostí, proto i myšlenky na ni jsou odsouvány do pozadí.²¹²

Nicméně v dnešní společnosti má smrt mnoho významů, „*můžete být stoupencem buddhismu a věřit v převtělování duší, můžete být křesťanem a věřit ve vzkříšení, můžete být přesvědčený ateista a smrtí, po které není nic, se nemusíte zabývat.*“²¹³ To může být pro člověka na jedné straně osvobozující, na druhé straně

²⁰⁸ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s 72 – 73.

²⁰⁹ PŘÍDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*. 34, č. 3. Praha 1998. s. 349–352.

²¹⁰ LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice 2005. s 72 – 73.

²¹¹ NEŠPOROVÁ, Olga: Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 30, č. 11. Praha 2008. s. 40.

²¹² PŘÍDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*. 34, č. 3. Praha 1998. s. 353.

²¹³ PŘÍDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*. 34, č. 3. Praha 1998. s. 358.

problémem. Není totiž autority, která by řekla, jak je tomu ve skutečnosti a který z přístupů je ten správný. V tradiční společnosti tuto moc měla církev, dnes je to však na jednotlivci, aby se rozhodl.²¹⁴

²¹⁴ PŘIDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*. 34, č. 3. Praha 1998. s. 358-359.

6. SHRNU TÍ

Cílem teoretické části této diplomové práce je seznámení s problematikou rituálů a přechodových rituálů. Představení rituálů slouží jako základ pro nastínění přechodových rituálů, z nichž vybrané pohřební a svatební rituály jsou předmětem zájmu této práce. Proto svatebním a pohřebním obřadům náleží podrobnější zpracování. Snažila jsem se je představit v historickém vývoji co nejkomplexněji s ohledem na rozsah této práce.

Rituály zaujímají stěžejní místo v životě člověka a doprovázejí ho od nepaměti. Proto si trůufám tvrdit, že tomu tak bude i v budoucnu. Vzbuzují mezi lidmi pocit sounáležitosti a dodávají jim jistotu. Významnou skupinu rituálů tvoří přechodové rituály. Úkolem přechodových rituálů je ulehčit člověku prožitou změnu, která souvisí s opuštěním jedné životní etapy a se vstupem do druhé životní fáze. Mezi typy přechodových rituálů patří sňatek a pohřeb, proto je s nimi spojeno i určité ritualizované chování. To se v průběhu času vyvíjí a prochází změnami. Průběh svatebního a pohřebního obřadu je předem dán, což ulehčuje tento proces.

První část diplomové práce slouží jako informační základ pro zpracování tématu svateb a pohřbů v učebnicích dějepisu pro druhý stupeň základní školy nakladatelství Fraus a SPN. V učebnicích se proto zaměřím na zobrazení sňatků a pohřbů. Poskytnu přehled daných přechodových rituálů a pokusím se tyto zmínky obohatit o poznámky, které se budou vázat nejen k danému rituálu, ale také ke konkrétní historické události.

II. PRAKTICKÁ ČÁST

7. ANALÝZA UČEBNIC

V předchozí části diplomové práce jsem se věnovala mapování rituálů a přechodových rituálů, z nichž podrobněji byly zpracovány pohřby a svatby. Tato témata představují směr, jímž se budu ubírat v praktické části diplomové práce. Jejich výběr proběhl na základě předpokladu, že v učebnicích dějepisu budou zastoupeny nejčastěji. K samotné analýze jsem se rozhodla využít soubory učebnic dějepisu pro druhý stupeň základní školy nakladatelství Fraus a SPN. V učebnicích se v první řadě zaměřím na zobrazení svateb a pohřbů. Tato témata budou sledována z hlediska způsobu zobrazení. Bude mě zajímat, jaké informace jsou žákům sdělovány přímo prostřednictvím textu a které informace jsou žákům poskytovány nepřímou pomocí obrázků či fotografií, případně skrze otázky a úkoly. Informace, které jsou sdělovány učebnicemi, následně doplňuji a rozšiřuji o další poznatky. Cílem tohoto postupu je snaha o co neúplnější představení informace související se sňatky či pohřby žákům při výuce dějepisu.

Následující úsek diplomové práce je rozdělen do dvou hlavních kapitol, které se zabývají vyobrazením pohřebních a svatebních rituálů. Každá z kapitol obsahuje čtyři podkapitoly podle ročníku druhého stupně základní školy, pro který je určena učebnice dějepisu. Tímto způsobem zaznamenám informace, které se vztahují k zadaným tématům z učebnic dějepisu pro druhý stupeň základní školy. Závěrem shrnu zobrazení přechodových rituálů v učebnicích. Podám tak informaci o tom, kolik poznatků se žáci mohou z učebnic dozvědět o rituálech. Podle nabízených informací v učebnicích také postihnu důvody proměn svatebních a pohřebních rituálů v dějinách. V neposlední řadě nabídnu poměr v zastoupení sňatků a pohřbů v učebnicích dějepisu.

8. SŇATKY

8.1 Učebnice dějepisu pro 6. třídy

V učebnici nakladatelství SPN je možné nalézt jen útržky informací o manželství ve starověku. V textu o ženách v Mezopotámii je zmíněno, že ženy i ve vyšších společenských vrstvách byly nejprve v područí svých otců a po sňatku, v područí svých mužů. Sňatek obvykle sjednávali otcové ženicha a nevěsty. Rozvod byl možný, ale děl se jen výjimečně. Muži se mohli rozvést prakticky kdykoli. Žena to měla složitější, musela prokázat, že s ní muž zachází nepatřičně. Děti zůstávaly vždy otci, byly pokládány za jeho majetek. K období Mezopotámie je v učebnici nakladatelství Fraus zobrazena soška sumerského manželského páru. Žáci mají za úkol vyvodit z výrazu láskyplný vztah dvojice. Fotografie je použita pro zdůraznění významu Chammurapiho zákoníku na ochranu rodiny a dětí. Žáci pochopí z přiložené ukázky zákoníku, že rodina byla ceněna a zákoník ji proto ochraňoval. V pracovním sešitě nakladatelství Fraus se nacházejí úryvky z Chammurapiho zákoníku, z nich žáci vyčtou informace týkající se důvodů, které mohly vést k ukončení manželství. Objevuje se zde pojem věno a žáci mají za úkol zjistit jeho význam.²¹⁵

Text v učebnici nakladatelství SPN se zmiňuje o mnohoženství v Egyptě, jež se však týkalo faraonů, kteří se ženili i se svými sestrami. Žáci z této informace mohou vyvodit, proč se mnohoženství týkalo jen faraonů. Učitel může podle uvážení učební látku doplnit a zmínit, že pro muže bylo velmi drahé zaopatřit rodinu, a tak si většinou mohl dovolit pouze jednu manželku. Učebnice nakladatelství Fraus toto téma doplňuje obrázkem manželského páru z Gízy. Socha byla vyrobena pro věčné bytí manželského páru. Žáci mají z obrázku usuzovat na vzájemný vztah manželského páru. Pomoci jim mají i znázorněné básně o lásce a o vztahu mezi muži a ženami.²¹⁶

Učebnice nakladatelství SPN prostřednictvím textu informuje žáky o existenci dvou druhů manželství v Římě. Po vstupu do volného manželství zůstávala žena

²¹⁵ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 55;
LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 55;
LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. Plzeň 2007. s. 26.

²¹⁶ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 70;
LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 49.

v područí otce, během přísného manželství žena přecházela z moci otce do moci manžela. Existovalo také manželství tzv. zvykem, kdy spolu muž a žena žili po období jednoho roku. Když však žena strávila tři dny mimo domov, musela se lhůta počítat znovu. Ženy, které chtěly zůstat svobodné, tohoto pravidla využívaly. Postupem času, vlivem punských a dalších válek, se Římanky dostaly téměř na úroveň mužů, neměly však politická práva. Učebnice dokládá jejich rovnost portrétem manželského páru z Pompejí. Žáci po prohlédnutí obrázků řeknou, čím je vyjádřena rovnost mezi manželi.²¹⁷

Podle rady autorů textu je možné porovnávat postavení žen v Římě, v Athénách a ve Spartě. Mezopotámie a Egypt ke srovnání už nejsou doporučeny, jsou příliš kulturně vzdálené.²¹⁸ Porovnávání se může týkat i sňatků, ty je možné dávat i do souvislosti s dnešní dobou, například se ptát žáků, zda i v dnešní době dochází k předem dojednaným sňatkům rodiči ženicha a nevěsty. Případně, do kterého historického období byly domluvené svatby častým zvykem. Také je možné zjistit, jestli se žákům zdají předem domlouvané sňatky vhodné.

Učebnice nakladatelství Fraus v kapitole úvod do dějepisu nabízí fotografii současného svatebního páru pro potřeby vysvětlení pojmu historického pramene. Žáci si zároveň prostřednictvím fotografie uvědomí, co vše je možné zjistit z ikonických textů, pokud je budou pozorně číst. Snímek poskytuje informace o vzájemném poměru muže a ženy, což dokládá jejich svatební oblečení. Žáci mohou diskutovat, zda pár na fotografii má už po svatebním obřadu, nebo se na něj teprve chystá. Své názory žáci doloží na základě znalosti svatebních zvyků. Fotografie je možné zařadit i časově na základě typu auta či kočárku rovněž zobrazených na snímku.²¹⁹

8.2 Učebnice dějepisu pro 7. třídy

Sňatky byly ve středověké vyšší společnosti domlouvány i dětem, jelikož představovaly spojenecké smlouvy a věk snoubenců tedy nebyl podstatný. Ve

²¹⁷ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravek a starověk*. Praha 2006. s. 55, 70, 116.

²¹⁸ PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravek a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 97.

²¹⁹ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 15.

středověku bylo časté, že svému dítěti domlouvali budoucího životního partnera rodiče. Zde je na místě rozvést diskuzi s žáky, co si o dohodnutých sňatcích myslí. A také se jich zeptat, jestli vědí, jaké jsou v dnešní době podmínky pro uzavření sňatku. Ve středověku často tvořili manželské páry blízcí příbuzní. Na tomto místě je možné se žáků zeptat, jaké z toho plynulo nebezpečí pro jejich potomstvo. V učebnici je uveden příklad Rudolfa II, který trpěl duševní chorobou, žáci mají zjistit, zda ji po někom mohl zdědit.²²⁰

V učebnici nakladatelství SPN je přiložen obrázek středověkého sňatku, kdy nevěsta a ženich si za přítomnosti oddávajícího podávají ruce. Žáci by měli být upozorněni na způsob úpravy vlasů u nevěsty, která má rozpuštěné vlasy, a u ženy, pravděpodobně matky nevěsty, jež má vlasy zakryté. Prostovlasé mohly chodit jen svobodné dívky, vdané ženy nosily závoje. Svobodné dívky si tak vlasy mohly zdobit například věnečky, odtud tedy pochází rčení „přijít o věneček“. Tento výjev je možné porovnat s další středověkou svatbou, jedná se o svatbu Jana Lucemburského a Elišky Přemyslovny. Oddávajícím je Petr z Aspeltu, svatby se účastní Janovi rodiče, císař Jindřich Lucemburský a Markéta Brabantská, oba mají na hlavách znázorněné koruny. U tohoto výjevu je možné se zastavit a sdělit žákům věkový rozdíl manželů, Eliška byla o téměř pět let starší než Jan, Janovi bylo čtrnáct let. Malíř věkový rozdíl manželů zobrazil rozdílnou výškou manželů, Janova postava je menší než Eliščina. S žáky je možné diskutovat o sňatcích, kde je mezi manželi velký věkový rozdíl. Také mohou zjistit, v kolika letech je dnes možné vstoupit do manželství. Podle zjištěných informací žáci dojdou k závěru, zda by byl tento sňatek v dnešní době povolen. Učitel může doplnit průběh sňatku na základě informací ze Zbraslavské kroniky.²²¹

Další obrázek představující svatbu Oty II. s princeznou Theofano se liší od předchozích dvou znázorněných svateb. Snoubenci si nepodávají ruce, ale stojí vedle

²²⁰ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 28, 136.

²²¹ více k tématu viz kapitola Svatební rituály ve středověku, s. 32-33 této práce.

sebe a nad nimi je znázorněn Kristus, který jim žehná. Jedná se totiž o sňatek podle východního ritu.²²²

Z období baroka máme zachované dílo Adama Michny z Otradovic, který složil svatební píseň *Nebeští kavalérové*. Žáci mohou zjistit, jaká svatební hudba dominuje dnešním svatbám.²²³

Učebnice nakladatelství Fraus představuje sňatek jako součást tzv. sedmi svátostí. Upozorňuje, že to byl panovník Břetislav, kdo po návratu z Hnězdna s ostatky sv. Vojtěcha, se snažil přimět svůj lid, aby začal žít podle křesťanských zásad. Manželství se od této chvíle mělo stát nerozlučitelným. I když rozvod byl za určitých podmínek možný i nadále, jak dokládá příklad Přemysla Otakara II. Za manželku pojal o mnoho let starší ženu, která mu sice neporodila děti, ale byla dědičkou rakouských zemí. Když potomky Přemysl potřeboval, rozhodl se rozvést a znovu oženit s vnučkou uherského krále. Novým sňatkem si pojistil nejen mír s Uhrami, ale navíc získal nová území.²²⁴ S žáky je možné diskutovat o ukončení manželství v dnešní době.

8.3 Učebnice dějepisu pro 8. třídy

K pojednání o svatbách se vztahuje portrét ruské panovnice Kateřiny Veliké. V příručce pro učitele nakladatelství SPN se nachází úryvek z jejího deníku, kde Kateřina píše o své svatbě s velkoknížetem Petrem. Z úryvku je patrné, že nebyla touto událostí nadšená, ale popisuje, že se svatba konala s velikou nádherou a slávou. Svatební slavnosti trvaly deset dní.²²⁵

Velká francouzská revoluce přinesla nejen občanské sňatky, ale i rozvod. Napoleonův občanský zákoník ho později ztěžoval. Žáci mají říct, jakými způsoby a za

²²² VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 28, 33, 98; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: metodická příručka*. Praha 2008. s. 38, 43, 85.

²²³ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 144.

²²⁴ VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 46, 66, 72.

²²⁵ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk*. Praha 2008. s. 30; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk.: metodická příručka*. Praha 2009. s. 29, 30.

jakých podmínek je v dnešní době možné uzavřít sňatek. A také mají zodpovědět, za jakých podmínek je možné se rozvést. Následně může proběhnout diskuze o tom, zda si myslí, že by měl být rozvod snadný či nikoli. Pro svá tvrzení uvedou důvody. Také mají říci, jaký důvod pokládají za stěžejní příčinu rozvodu.²²⁶

V obou učebnicích jsou zmíněny rodinné modely měšťanské společnosti v 19. století. Žákům je zadán úkol, aby zjistili, jaký je rozdíl mezi věnem a výbavou. Žáci se dozvědí, že věno hrálo stěžejní roli právě v emancipaci žen. Poskytnout dceři věno bylo pro rodinu poměrně finančně náročné. V rodinách, kterým se narodilo více dcer, se často stávalo, že některá z nich nemohla být provdána, jelikož rodina neměla na vyplacení věna zkrátka dost peněz. Proto zůstávalo mnoho žen neprovdaných a bezdětných. V souvislosti s tímto tématem mají žáci zjistit, co znamená „zůstat na ocet“, kdo je „starý mládenec“ a komu se říká „stará panna.“ Žáci se také dozvědí, že ne vždy museli platit věno rodiče nevěsty. I v dnešní době je u některých národů opačný zvyk, tedy že ženich musí za nevěstu zaplatit jejímu otci.²²⁷ Žáci tento model mohou srovnat a současností.

8.4 Učebnice dějepisu pro 9. třídy

V učebnici nakladatelství SPN je zmínka o sňatcích v období komunismu. Žáci se tak dozvídají, že k řadě sňatků docházelo prakticky ve chvíli, kdy žena otěhotněla. Na svobodné matky se totiž v tehdejší společnosti hledělo s opovržením.²²⁸ Zde se nabízí porovnání s dnešní dobou. *V kolika letech vstupují do manželství lidé v dnešní době? Je těhotenství důvodem k uspořádání svatby?*

Výňatek ze zákona o ochraně krve poskytuje učebnice nakladatelství Fraus. Tento zákon mimo jiné zakazoval uzavírání sňatků mezi Židy a státními příslušníky

²²⁶ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk*. Praha 2008. s. 61, 64; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk.: metodická příručka*. Praha 2009. s. 189-191.

²²⁷ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk*. Praha 2008. s. 100; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk.: metodická příručka*. Praha 2009. s. 212, 213, 214; FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2010. s. 53, 120.

²²⁸ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. Praha 2009. s. 140.

německé krve.²²⁹ Žáci se mohou pokusit zjistit, zda je v dnešní době omezeno uzavírání manželství.

8.5 Shrnutí: Sňatky a svatební rituály v učebnicích dějepisu pro ZŠ

Žáci jsou určitým způsobem se sňatky a se svatebními rituály seznamováni ve všech učebnicích dějepisu pro druhý stupeň základní školy. Vždy je možné nalézt alespoň zmínku v textu či prostřednictvím obrázku poznat přístup dané doby a kultury k manželství a ke vztahům mezi muži a ženami.

Žáci se již v učebnicích pro 6. třídy druhého stupně základní školy seznamují se skutečností, že sňatky existují v lidské společnosti od pradávna. Nicméně na svatby je v učebnicích nahlíženo především z pohledu postavení ženy ve společnosti, žáci zjistí, že ženy byly v podřízeném stavu vůči otci a poté vůči manželovi. Vnímání ženy společností se však měnilo již ve starověku, a na tuto skutečnost jsou žáci upozorněni. S podobou svatebního rituálu se žáci prostřednictvím učebnice neseznámí, ale dostávají informaci, že uskutečnění sňatku předcházela domluva mezi rodiči snoubenců.

Prostřednictvím učebnic pro 7. třídy jsou žáci obeznámeni se sňatky z různých prostředí. Nadále mají informace o předem domlouváných sňatcích, přičemž zjistí, že v aristokratickém prostředí hrály hlavní roli moc a zisk území. Takto je žákům představen i sňatek Elišky Přemyslovny a Jana Lucemburského. Nicméně tento sňatek navíc žákům prostřednictvím obrázku evokuje představu o podobě středověkého svatebního obřadu, samozřejmě za přispění poznatků od vyučujícího. Žáci mají k dispozici ještě dva další obrázky se zpodobněním středověkých svateb, a tak mohou porovnávat dva výjevy sňatků z vyšších vrstev, ale z odlišného prostředí, a třetí výjev, jež zastupuje sňatky obyčejných lidí žijících ve středověku. Žáci jsou také seznámeni s vlivem křesťanství na podobu sňatku.

Učebnice pro 8. třídy základní školy podávají žákům informace o sňatcích prostřednictvím postavení žen ve společnosti v 19. století. Žáci se tak dozvědí, že k uskutečnění svatebního obřadu předcházela domluva rodin o výši věna.

²²⁹ PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 30.

Učebnice pro 9. třídy základní školy žákům sdělují věk, ve kterém se nejčastěji vstupovalo do manželství v období komunismu.

Pokud shrnu výše zmíněné informace poskytované žákům prostřednictvím učebnic nakladatelství SPN a Fraus pro druhý stupeň základní školy, mohu říci, že žáci jsou seznámeni s proměnami přechodového rituálu svatby. Z poznatků týkajících se svateb je patrné, že na podobu svatebního rituálu má vliv nejen historická doba, ale také kultura, náboženské vyznání, místo a společenské postavení. Samozřejmě poznatky podávané žákům nejsou úplné, je potřeba, aby učitel poznatky poskytované učebnicemi doplnil a předal tak žákům ucelený přehled o podobě svatebních rituálů.

9. POHŘBY

9.1 Učebnice dějepisu pro 6. třídy

Obě učebnice žáky seznamují v kapitolách věnovaných úvodu do dějepisu s pojmem archeologie. Je nesmírně důležité, aby žáci pochopili, že jen prostřednictvím zmíněné vědy se lidstvo může dozvědět informace o období prehistorie, potažmo o jejích rituálech. Učebnice nakladatelství SPN k vysvětlení pojmu využila obrázků odkrytého dávného hrobu, z něhož se žáci mají pokusit zjistit, co vše lze o pohřbeném člověku říci. Ještě před tím jsou však žáci informováni o tom, jak vypadá dávný hrob, co se v něm kromě kostry nachází a jak to vše může archeologovi pomoci v odpovědích na otázky typu: „*Kdy dotyčný zemřel? Z jaké společenské vrstvy pocházel? Co všechno lidé v době jeho smrti uměli vyrobit?*“ Odpovědi mohou následně vzbudit i jiné otázky, jimiž se zabývá i tato diplomová práce. „*Proč se lidem dávali do hrobů osobní věci, praktikuje se to tak i dnes?*“ Čímž mohou dospět plně k tématu přechodového rituálu – pohřbu.

Při interpretaci obrázku by se žáci v první řadě měli zaměřit na skutečnost, že se jedná o kostrový pohřeb, což je šance pro zjištění stáří, pohlaví, výšky a způsobu smrti zemřelého. Následně se mohou zaměřit na úroveň materiálu a zpracování šperků, zbraní, spon či kovových součástí opasku, z čehož mohou usuzovat na příslušnost k vyšší společenské vrstvě. Zemřelý byl muž a pravděpodobně bojovník, neboť vedle kostry leží zbraně, meč a kopí, kolem kotníků má ostruhy, což ukazuje na jezdce. Součástí hrobu jsou mince, z jejichž ražby je možné datovat pohřeb, a keramické úlomky, kde je potřeba se zaměřit na způsob zpracování. Pokud v keramických nádobách byly potraviny, pak tato skutečnost ukazuje na milodar a tím na představy dané společností o posmrtném životě.

Učebnice Fraus nabízí k výkladu o archeologii a jejím přínosu historickému bádání fotografii odkrytého pohřebiště v Želenicích u Slaného. Žáci mohou z fotografie vyčíst, že se jednalo o kostrový nález ve skrčené poloze, více informací k pohřbívání z fotografie není patrných. Nicméně fotografie je v učebnici opatřena otázkami, podle kterých mají žáci určit vedoucího výzkumu a zdůvodnit sváteční oblečení zúčastněných. Žáci by měli vyvodit z velkého počtu přítomných osob, že se patrně jednalo o významný objev. Podle kompozice fotografie by mohli poznat vedoucí skupiny, kteří

stojí nejbližší nálezu, přičemž hlavní vedoucí stojí o kousek vpředu. Fotografie by mohla být porovnána se současnou fotografickou tvorbou, aby žáci zaregistrovali rozdílnost, případně shodu, pokud nějakou naleznou. Interaktivní učebnice Fraus ještě poskytuje internetové odkazy na dva články o archeologických nálezech v Praze a Olomouci. Oba objevy jsou nedávného data, a tak si žáci lépe uvědomí, že k nálezům dochází i v dnešní době. Objev v Praze nedaleko Pražského hradu se povedl během stavby tunelu Blanka, k nálezu v Olomouci došlo při stavbě silnice. Žáci mají k dispozici několik fotografií, z nichž si mohou domyslet, o jak náročnou práci se jedná. Navíc mají možnost porovnat současné fotografie z naleziště s již rozebíranou fotografií z roku 1892, především ve způsobu oblékání.²³⁰

Kapitola *Úvod do dějepisu* v učebnici nakladatelství Fraus představuje žákům tři fotografie pojící se k pomníku věnovanému obětem první světové války, první záběr zobrazuje celý pomník, druhý snímek detail jedné z fotografií na pomníku patřící Josefu Břindovi, třetí obrázek znázorňuje desku pomníku. Navazující otázky a úkoly vedou žáky k poznání, z jakého důvodu byly pomníky stavěny. Žáci se učí vyčíst z textů a obrázků důležité informace, které je mohou dovést k následnému zamýšlení se nad jejich obsahem. Například, proč na pomníku není napsáno, že se jedná o první světovou válku, ale jen o světovou válku. Kromě mnoha otázek, které nabízí učebnice, může ještě učitel přidat další otázky k tématu. Například se nabízí otázka k padlému legionáři Josefu Břindovi. „*Kdo to byli legionáři?*“ Na pomníku je uvedena datace začátku války 26. 7. 1914, žáci tak mohou diskutovat, zda se za začátek války stále považuje toto datum. Nabízí se i otázka mimo téma, a sice symbol husitů, který je na pomníku zobrazen. Žáci se ho mohou pokusit nalézt. Pokud žáci zodpovědí dané otázky, neměli by mít problém ve chvíli, kdy se dostanou do kontaktu s pomníky či pamětními deskami ve skutečném světě. Naopak budou vědět, jak s předkládanými informacemi naložit. Učebnice také žáky nabádá, aby se rozhlédli ve svém okolí, zda se náhodou někde

²³⁰ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 8; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 19; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 11-12; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 21-22; FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza Šitancová, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2012. s. 8.

nenachází například pamětní deska na domě. V kladném případě se mají pokusit zjistit více informací o době, člověku či lidech zobrazených na pamětní desce.²³¹

Součástí textu kapitoly *Umění a náboženství* v učebnici nakladatelství SPN je informace o zachovaných hrobech, z nichž je možné vyčíst poznatky o způsobech pohřbívání. Pozůstali své zemřelé ukládali do hrobu podle daných pravidel, například v poloze nenarozeného dítěte spolu s věcmi potřebnými pro život po smrti, jednalo se o zbraně, nástroje, potraviny. Z výše zmíněného se tedy dá soudit, že pravěcí lidé měli představy o existenci posmrtného života. Pojíмали tělo i duši jako dvojí součást člověka a právě duše měla po smrti tělo opustit. Žáci pravděpodobně ještě nepochopí, co je duše a posmrtný život, učitelé by se tedy měli spokojit s předáním informací, že pohřeb a milodary jsou výrazem úcty a lásky k zemřelému.²³² Nicméně podle textu by měli být žáci schopni odpovědět na kontrolní otázku: „Z čeho můžeme soudit, že lidé věřili v posmrtný život?“²³³ K této kapitole je vhodné přidat ukázkou otevřených hrobů, buď již zmiňovaného „ideálního“ hrobu použitého pro vysvětlení pojmu archeologie, nebo obrázku přirozené mumie obklopené milodary. Žáci mohou lépe pochopit, že ukládání těla do hrobu s milodary se nedělo jen v pravěku, ale i později a v různých částech země, například v Egyptě. Žáci jistě budou porovnávat přirozeně vzniklou mumii na boku skrčenou s „klasickými“ mumiami, nebo s nataženou kostrou v „ideálním“ hrobě. Pomocí informací získaných v textu by měli odvodit, že zemřelá těla mohla být do hrobů ukládána v různých polohách. Přirozeně vzniklá mumie byla uložena v pozici spícího člověka a nebyla balzamována, tuto práci vykonal až pouštní písek, do kterého bylo tělo spolu s milodary pohřbeno.²³⁴

²³¹ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 7; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 16–17.

²³² PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 37.

²³³ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 25-26; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 37.

²³⁴ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 12, 65; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 37, 64, 54.

Učebnice Fraus nabízí fotografii významného nálezů - hrobu z Dolních Věstonic, ve kterém jsou pohřbeny tři kostry spolu s milodary v podobě ozdobných předmětů z mamutoviny a zvířecích zubů. Dle popisku v učebnici se má jednat o dva muže a uprostřed má být kostra ženy. Žáci s přiloženého textu zjistí, že hrob byl zajímavý díky červenému barvivu, které se našlo na hlavách zemřelých. Už ale nevědí, že poloha koster vedla k různým vědeckým interpretacím, které souvisely s nejistotou v určení pohlaví prostřední kostry.²³⁵ Žáci by mohli diskutovat a přemýšlet nejen o zvláštnosti poloh koster, ale také o důvodu červeného barviva na hlavách koster. Hrob pochází z Dolních Věstonic, a tak by žáci měli zjistit, pokud to již nevědí, kde se Dolní Věstonice nacházejí. V hrobu se našly i milodary, a tak se nabízí otázka: „*Co znamená slovo milodar a z jakého důvodu se asi do hrobů milodary ukládaly?*“²³⁶

Žáci jsou na stránkách učebnice Fraus seznámeni s pojmy pojícími se k pohřbům, jedná se o termíny pohřebiště, hřbitov, popelnice a urna. V souvislosti s těmito pojmy je také žákům vysvětleno, že zemědělci po sobě zanechali nejen pozůstatky sídlišť, ale hlavně hroby a pohřebiště, přičemž podle způsobu pohřbívání se následně pojmenovávají jednotlivé archeologické kultury. Mezi příklady je uveden lid popelnicových polí nebo mohylová kultura, jež je žákům představena na obrázku. Lid popelnicových polí dokládá obrázek popelnice s popelem zemřelého. Žáci mají odpovědět, zda se v tomto případě jednalo o uložení mrtvého do země, nebo o pohřeb žehem. Pro správnou odpověď je možné žáky odkázat na příslušné obrázky kostrového pohřbu.²³⁷

Motivací pro žáky je jistě přiložená fotografie významného nálezů Ötziho v září roku 1991. Žákům je v této souvislosti přiblíženo zkoumání archeologických nálezů řadami znalců z různých oborů, čeští odborníci jsou zde představeni jako výrobci napodobeniny Ötziho obuvi. Žáci mají za úkol vyhledat například na internetu další informace o Ötzi a pokusit se rozlišit vědecké informace od nepodložených a senzacechtivých článků. Interaktivní učebnice dává žákům tip na článek o Ötzi

²³⁵ více k tématu viz kapitola Pohřbívání v nejstarších dobách, s. 51-52 této práce.

²³⁶ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 21.

²³⁷ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 26; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 56; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 35.

v časopise *Týden*. Ötziho fotografie v učebnici je opatřena popiskem, že žil v době mezi 3350 – 3100 př. n. l. Žáci mají zjistit, jak je možné, že se až do dnešní doby dochovaly výrobky z kůže, trávy a dřeva. Učebnice nakladatelství SPN nabízí fotografii muže z Tollundu, který byl nalezen v roce 1950 v Dánsku v močálu Tollund. Muž byl obětován na přelomu našeho letopočtu. Žáci mohou opět na internetu nalézt více informací k muži z Tollundu. Například z jakého důvodu víme, že muž byl obětován. V učebnici je zmíněno, že rašelinou uchované tělo je hmotným pramenem stejně jako kostrový pohřeb, ale je z něj možné vyčíst více informací. Žáci mají vymyslet, o které informace se jedná.²³⁸

Fotografie otevřeného bohatě vybaveného hrobu z doby kamenné v učebnici Fraus dává žákům možnost nalézt na obrázku velké množství předmětů. Soubor předmětů je vypsán vedle obrázku a žáci tak vědí, co přesně mají hledat. Text učebnice žáky informuje o předpokladu archeologů, že bohatě vybavené hroby patřící mužům, značily hrob významného člena rodu, pravděpodobně rodového náčelníka. Učitel může ještě doplnit informaci o tendenci společnosti v eneolitu se diferencovat. Vznikaly skupiny lidí, kteří si nahromadili z nějakého důvodu větší množství majetku, než jiné skupiny, což dokládají prozkoumaná pohřebiště obsahující drahé kovy.²³⁹

Pozdní doba kamenná je v učebnici nakladatelství Fraus zastoupena fotografií zobrazující rekonstrukci jednoho z vikletických hrobů s nejčastěji zastoupenými milodary. Kostra je rituálně naaranžována ve skrčené poloze na pravém boku a je obložena keramickými nádobami, pazourkovými nástroji a tzv. bulavou. Žáci pravděpodobně nebudou znát předmět bulava, a tak se k němu váží otázky, aby žáci přemýšleli, o jaký nástroj se jednalo. Žáci mají také za úkol podle informací v textu určit, zda se jednalo o pohřeb muže nebo o pohřeb ženy. Text i obrázek žáky seznamuje s pojmem rituál, význam tohoto pojmu si žáci mohou ještě ověřit ve slovníku, který je

²³⁸ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 28-29; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 59-60; FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza Šitancová, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: 2012. s. 28; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravek a starověk*. Praha 2006. s. 39.

²³⁹ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 29.

součástí učebnice. Vzhledem k tomu, že se jedná o hrob z Vikletic, žáci mají zodpovědět, kde leží Vikletice.²⁴⁰

Unětická kultura je v učebnici Fraus reprezentována třemi fotografiemi mohyl, z nichž jedna zpodobňuje památník, aby žáci znali i další význam mohyly kromě násypu nad hrobem. Na další fotografii jsou vidět základy mohyly odkryté během archeologického výzkumu. Třetí obrázek zpodobňuje mohylu odkrytou při práci na poli, což žákům pomůže zodpovědět dotaz, proč se mohyly zachovaly jen v zalesněných oblastech. Žákům je prostřednictvím textu řečeno, že v unětické kultuře byly hroby většinou kostrové. Oproti tomu v mladší době bronzové se mrtví spalovali, jejich popel se vkládal nejdříve do popelnic a až poté do hrobové jámy. Kultura se tak nazývá dobou popelnicových polí, s čímž se již žáci na stránkách učebnic Fraus setkali. Obrázek popelnicového pole je přiložen k textu.²⁴¹

Doba železná je žákům v učebnici Fraus představena prostřednictvím rekonstruované pohřební komory, na jejímž základě je žákům prezentovaný předpoklad archeologů o mocenském a majetkovém rozvrstvení tehdejší společnosti. V přílehlém textu je možné se dočíst, že zemřelí vládci byli pohřbíváni v prostorných hrobkách pod mohylami. Na fotografii se nachází místnost vybavená milodary a vozem, na němž leží nebožtík. Právě vlastnictví vozu bylo dokladem bohatství a vysokého společenského postavení. Žáci se na základě obrázku mají pokusit zodpovědět, proč bylo do hrobu vkládáno jídlo, pití a zbraně. Období halštatské kultury je v učebnici ilustrováno na bohatém pohřebišti v Hallstattu. V pojednání o laténském období se žáci seznamují s nákresem hrobu keltského bojovníka, kde mohou kromě kostry vidět meč, hroty kopí a šípů. Žáci tak zjistí, že bojovníci byli pohřbíváni se svou výzbrojí.²⁴²

²⁴⁰ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 31; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 65.

²⁴¹ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 35; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 73.

²⁴² LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 37; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 76.

Nejstarší období starověké Mezopotámie reprezentuje v učebnici nakladatelství SPN hrobka královny Pu-Abí nalezené v Uru. Žáci se v textu k tomuto tématu dozvědí, že o životě královny neexistují žádné písemné záznamy, nicméně nález bohatě vybavené hrobky dokládá její velkou moc. Učitel může žákům sdělit, že tento pohřeb byl velkolepější než jiné nalezené pohřby ze stejného období, navíc nebylo obvyklé, aby vládla žena. Žákům jsou poskytnuty obrázky nálezů v hrobce. Jedná se o šperk, jímž měla královna ozdobenou hlavu, a o sošky kozla a býka zdobícího harfu. Žáci se mohou nejdříve zaměřit na materiály, ze kterých byly sošky vyrobeny. Následně si mohou všimnout motivů na zobrazených soškách. Kozel okusuje keř. Rám harfy je ozdoben třemi výjevy, dvěma býky okusujícími keř, býčím božstvem přemáhajícím levharty a lvem dávícím býka. První dva výjevy mají oslavovat plodnost, ten poslední se staví do protikladu. V učebnici nakladatelství Fraus se žáci mají zaměřit na zlaté šperky z výbavy královského hrobu a říci, zda bylo zlato v té době vzácným kovem.²⁴³

Žáci se v obou učebnicích setkají se starověkými egyptskými památkami, jejichž pomocí by měli pochopit víru tehdejších lidí v posmrtný život. V textu učebnice nakladatelství Fraus je žákům sděleno, že Egypťané toužili po nesmrtelnosti a věřili, že jí dosáhnou pomocí mumifikace, postavením hrobky, pyramidy nebo chrámu, případně vytvořením obrazu či sochy zemřelého. Obrázek průřezu Velké pyramidy, hrobky faraona Cheopse, žákům ukazuje funkci pyramidy, zobrazuje úzké chodby se schody, které vedou k hlavní hrobce, pod níž se nachází menší hrobka a další chodby, jež vedou do podzemí. K podrobnějšímu popsání obrázku mohou žáci využít jiných zdrojů, které jsou jim v učebnici nabízeny. Fotografie, jež zachycuje české egyptology při zkoumání dřevěné malované rakve, může žáky motivovat k navštívení internetové stránky Českého egyptologického ústavu. Interaktivní učebnice nakladatelství Fraus poskytuje také výjev z egyptské knihy mrtvých. Na něm mohou žáci vidět vážení srdce při

²⁴³ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 48; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 55; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 53.

posmrtném soudu. Zesnulý je přiváděn do soudní síně a následuje scéna aktu vážení srdce zesnulého.²⁴⁴

Žáci jsou na stránkách učebnice nakladatelství Fraus dále seznámeni s fenoménem vykrádání hrobek a to prostřednictvím písemného záznamu z přiznání kameníka Amenpanefera. Ze zmíněného popisu se navíc žáci dozvídají o podobě pohřební výbavy bohatě vybaveného hrobu. Setkávají se s pojmy mumie a sarkofág, které mohou okamžitě porovnat s přiloženými obrázky. Na snímcích se nacházejí i další předměty, jako zlatá maska, amulet srdce, skarabeus. Učitel může doplnit informace o barvách, které byly pro Egypťany velmi důležité. Posmrtná maska je zlatá, protože zlatá barva byla považována za barvu těla bohů, faraon je tak připodobněn k bohu. Amulet srdce je zobrazen v červené barvě, jelikož tato barva symbolizovala život. Téma vykrádání hrobek může učitel převést na diskuzi o tom, co si žáci myslí, že bylo jeho příčinou. *A co vede současného člověka k ničení hrobů či jejich výzdoby? Co si o tom žáci myslí?* Fotografie hrobu ženy a malého dítěte v Harappě žákům názorně ukazuje, z čeho archeologové mohou usuzovat na vykradení hrobu. Do hrobu byly vloženy při pohřbívání milodary, archeologové po odkrytí hrobu však našli nádoby převrácené a přeházené.²⁴⁵

Učebnice nakladatelství SPN žákům předkládá dva obrázky s mumii, přičemž jedna mumie vznikla přirozenou cestou, a tak se nachází ve skrčené poloze na boku. Druhá mumie byla balzamována, proto leží ve vzpřímené poloze na zádech. Žáci oba obrázky porovnají a sdělí, proč polohy mumií jsou rozdílné. Ke srovnání je možné přidat i obrázek mumifikované kočky. Žáci se o průběhu mumifikace dozvídají z textu v učebnici.²⁴⁶

Obě učebnice nabízejí shodný obrázek zlaté pohřební masky mykénského krále. V textu žáci naleznou informace o hrobkách mykénského období, jež se nacházely

²⁴⁴ více k tématu In: MAŘÍKOVÁ, VLČKOVÁ, Petra a kol. *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egypťanů*. Praha 2009. s. 61-63.

²⁴⁵ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 65-66; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 46, 49, 63.

²⁴⁶ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 65, 66; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 65.

v palácích místních vládců a obsahovaly bohatou výbavu. Posmrtnou masku i místo pro pohřbívání mohou žáci porovnat s Egyptem. Etruský náhrobek zemřelého manželského páru je žákům názorně představen oběma učebnicemi. Žáci mohou ze soch znázorňující manžele vyvodit něžný vztah. Jsou znázorněni vleže během hostiny. Učitel má možnost žákům navrhnout, aby se zamysleli, zda takto mohl být znázorněn i řecký pár. Žáci by měli vědět, že řecké ženy, manželky, se hostin účastnit spolu s muži nemohli. Nicméně i v Řecku se hodovalo vleže. Učebnice nakladatelství SPN navíc obsahuje fotografie etruských hrobek. Žáci mohou z obrázku, případně z textu vyvodit, že Etruskové vybavovali své zemřelé pouze symbolicky. Předměty denní potřeby jsou například zobrazeny na stěnách hrobky. Zde konkrétně na obrázku je možné vidět nůž, sekyru a provaz. Nabízí se porovnání s egyptskými hrobkami, kam byly vkládány skutečné věci.²⁴⁷

Kapitola o starověkém Římě v učebnici nakladatelství Fraus nabízí fotografii katakomb. Žáci z fotografie vyvodí, že se jednalo o podzemní chodby opatřené výklenky. Z textu žáci zjistí, že katakomby nesloužily křesťanům jen jako pohřebiště. V době, kdy své vyznání museli skrývat, zde pořádaly i bohoslužby. Katakomy mohou žáci porovnat s kolumbárii, o kterých se učebnice nezmiňuje, ale žáci mohou informace najít na internetu. S pohřbíváním ve starověkém Římě souvisí i snímek Augustova a Hadriánova mauzolea. Žáci zjistí, co jsou to mauzolea a mohou vyhledat další mauzolea z jiných období a porovnat jejich podobu.²⁴⁸

9.2 Učebnice dějepisu pro 7. třídy

Vzhledem k tomu, že křesťanství a církve ve středověku a v novověku hrály důležitou roli v životě lidí, obě učebnice se věnují opakování základů křesťanské vírouky. Žáci se z textů v učebnicích dozvědí, že s křesťanstvím se pojila řada církevních obřadů, které provázely lidstvo celý život a také ho zakončovaly. Mezi

²⁴⁷ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. Praha 2006. s. 75, 101; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. Praha 2007. s. 88-89; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 86, 117.

²⁴⁸ LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2007. s. 129, 133; LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2008. s. 260.

obřady pojící se k smrti člověka patří poslední pomazání a zádušní mše. Učebnice nakladatelství Fraus přikládá k tomuto tématu obrázek středověkého rukopisu s vyobrazením sedmera svátostí. Je na něm znázorněn Ježíš, jak nohama lisuje šťávu z vinných hroznů. Pramínky vína pak směřují k vyobrazení sedmera svátostí. Žáci mají za úkol poznat, kromě dalších svátostí, pomazání těžce nemocných a umírajících. Jistě dokážou určit, která svátost vítala člověka do života a která se s ním loučila. Vyobrazení pojednává o svátostech, které uznávala západní část křesťanstva ve vrcholném středověku. Žáci mohou sami zjistit, jak je tomu v dnešní době v jednotlivých křesťanských církvích. Odpověď jim nabízí i interaktivní učebnice nakladatelství Fraus, kde naleznou vysvětlení k jednotlivým svátostem v současnosti.

Texty obou učebnic se také věnují víře v život po smrti, která dávala lidem sílu překonat těžký život na zemi. Toto téma pro žáky není nové, již v pravěku a ve starověku se setkali s představami tehdejších lidí o posmrtném životě, proto se nabízí možnost tyto představy porovnat. Otázky pod textem v učebnici nakladatelství SPN nabádají žáky, aby se zamysleli, jak mohl vypadat ráj a jak peklo. Ptají se také na okolnosti, za kterých mohl být člověk spasen a za kterých zatracen. Učebnice nakladatelství Fraus se věnuje pojmu očistec, žáci mají objasnit rčení: „Byl to očistec,“ což by měli dokázat odvodit na základě informací v učebnicovém textu o utrpení v očistci.²⁴⁹

S křesťanstvím se pojí symbol kříže, jenž je pro křesťany symbolem utrpení, ale také symbolem naděje. Žáci mají zodpovědět, proč se s ním často setkáváme na náhrobcích. K řešení by mohli dojít na základě obrázku ukřižování Ježíše Krista a jeho následného zmrtvýchvstání, jelikož kříže na náhrobcích souvisí s vírou ve zmrtvýchvstání. Žáci se v učebnici setkávají i s jinými náhrobkami, jako je náhrobek na židovském hřbitově. Proto se nabízí úkol, porovnat židovské a křesťanské náhrobkami. Obrázky židovských náhrobků představují obě učebnice, žáci si tak mohou udělat představu o jejich vzhledu, učebnice nakladatelství Fraus navíc disponuje přeloženým

²⁴⁹ LOVČÍ, Radovan, Pavla ŠIMEČKOVÁ, Pavel ZAHRADNÍČEK a Miloslav ZEZULA. *Interaktivní dějepis 7, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 56; KORCOVÁ, Václava a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2009. s. 60-61; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 17-18; VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 56.

nápisem na náhrobku z hebrejštiny do češtiny z roku 1529. Žáci tak získají představu nejen o podobě samotného náhrobku, ale také o formě nápisů na židovských náhrobcích. Prostřednictvím textu a otázek směřujících k porozumění tohoto textu, žáci budou vědět, jakých vlastností si Židé ve středověku cenili, a seznámí se s jednou z náboženských povinností Židů, kterou bylo odevzdávání desetiny příjmů náboženské obci na dobročinné účely.²⁵⁰

Žáci jsou v učebnici nakladatelství SPN seznámeni také s podobou ještě předkřesťanských hrobů. Z velkomoravských hrobů se zachovalo mnoho šperků. Učebnice například nabízí obrázek nákončí a přezky. Žáci se tak dozvědí, že obyvatelé Velké Moravy zapínali pásek jiným způsobem, než jsme zvyklí my v dnešní době. Zmíněný nález je možné porovnat s dnešními pásky, zda jsou ještě dnes také tak zdobené. Žáci se mohou zamyslet, ze kterého drahého kovu byly vyrobeny šperky na obrázcích a komu mohly patřit. V učebnici je obrázek gombíků, pokud žáci nepřijdou na jejich využití sami, poradí jim text učebnice.²⁵¹

Vikinští náčelníci byli pohřbíváni nejen se zbraněmi, ale i se svou lodí. Žáci již z předchozího ročníku vědí, že lidé byli pohřbíváni s různými předměty, ale pohřeb v lodi pro ně může být nová informace. Lodě byly zakopány do země, a tak se mohly dochovat do dnešních dní. Žáci tak mohou porovnávat podobu pohřební lodi s obrázkem lodi na tapiserii v Bayeux, jelikož je rozdíl stáří těchto lodí jedno století, je možné usoudit, že konstrukce vikinských lodí se za tu dobu příliš nezměnily.²⁵²

V souvislosti s epidemií moru, která zasáhla Evropu v polovině 14. století, se v učebnici nakladatelství SPN nachází obrázek znázorňující smrt, jak rdousí svou oběť. Žáci se seznámí se stylem dobové malby a vydedukují, že mor byl smrtelnou chorobou. S touto problematikou se pojí cizí pojmy pandemie a epidemie, žáci by významy pojmů

²⁵⁰ KORCOVÁ, Václava a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2009. s. 76; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 140; VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 9.

²⁵¹ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 51; VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 43.

²⁵² VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 46; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: metodická příručka*. Praha 2008. s. 51.

měli zjistit, pokud rovnou nebudou znát odpověď. Učitel by následně mohl s žáky diskutovat o formách šíření nakažlivých chorob a formách prevence proti nim.²⁵³ Učebnice nakladatelství Fraus představuje mor prostřednictvím výjevu z roku 1411, na kterém jsou patrné příznaky morem nakaženého těla, a také je zde vyobrazen ošetřovatel s vonnými větvíčkami. Žáci by mohli odhadnout, že již v té době se léčitelé domnívali, že infekce se šíří vzduchem, větvíčkami pak odstraňovali „morové povětrí.“ Popis symptomů moru mohou žáci vyhledat nejen na zmíněném obrázku, ale také v úryvku z *Dekameronu* od Giovanniho Boccaccia. Šíření smrtelné epidemie Evropou nastiňuje mapa. Z hlediska této diplomové práce je však nejdůležitější informace v textu učebnice, že díky velkému množství zemřelých, o které se často ani nikdo nestaral, končila mrtvá těla bez obřadu v hromadných hrobech. Žáci mohou popřemýšlet o dalších mimořádných událostech, kdy zemřelí byli pochováváni bez obřadu do hromadných hrobů.²⁵⁴

Přestože pro středověkou společnost bylo typické pohřbívání kostrové, našly se i jedinci, kteří byli trestáni smrtí upálením. Žákům je smrt upálením představena obrázkem z roku 1430, který zpodobňuje Mistra Jana Husa na hranici. Žáci si mají všimnout papírové čepice s čerty, která byla nasazována odsouzeným kacířům, proto ji má na hlavě i Hus.²⁵⁵ Žáci by měli říci, co mají čerti znázorňovat. Pod vedením učitele mohou diskutovat, proč právě smrt na hranici měla být pro křesťanský smýšlejšího člověka tím největším trestem. Případně se přenést do dvacátého století a diskutovat na téma kremace, církev se totiž dlouho zdráhala kremaci povolit a důvodem byl i oheň, který pro křesťanský smýšlejšího člověka symbolizoval pekelná muka. Žáci jistě budou znát i další osobnosti odsouzené k smrti upálením. Interaktivní učebnice nakladatelství

²⁵³ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 83; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: metodická příručka*. Praha 2008. s. 180.

²⁵⁴ VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 82; KORCOVÁ, Václava a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2009. s. 94.

²⁵⁵ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 104.

Fraus nabízí obrázek upálení Johanky z Arku a v textu učebnic obou nakladatelství související s její osobou se samozřejmě píše o důvodech její popravu.²⁵⁶

Žákům jsou představeny v obou učebnicích také fotografie relikviářů, opatřené jen základní charakteristikou. Žáci si však mohou prohlédnout dvě odlišné schránky na ostatky, jejichž podoba souvisela s dobou vzniku. Nakladatelství Fraus nabízí gotický relikviář, který svým věžovitým tvarem připomíná katedrálu. Nakladatelství SPN představuje na fotografii zlatě zdobenou schránku na ostatky ve tvaru truhly. Žáci mohou přemýšlet o tom, jaký smysl mělo uchovávat ostatky v těchto schránkách. *Kde se schránky uchovávají? Měli možnost se s nimi v kostele setkat?*²⁵⁷

S výrazem relikvie se žáci setkávají ve spojení s osobou sv. Václava, na obrázku přináší světcovu ozdobenou lebku pražský arcibiskup na svatováclavské slavnosti ve Staré Boleslavi. Žáci se již setkali s pojmem relikvie, a tak by měli učiteli odpovědět, co lebka sv. Václava představuje. Z fotografie a z jejího popisku odvodí, o který předmět se jedná, koho představuje a při které příležitosti bývá vystavován. Žáci by se měli pokusit zjistit, kde se nachází místo pro uložení lebky sv. Václava. Z textu v učebnici vědí, že sv. Václav byl zavražděn v Boleslavi a nedlouho na to byly jeho ostatky přeneseny do kostela sv. Víta na Pražském hradě. Na základě vyobrazení z Gumpoldovy legendy, které rovněž poskytuje učebnice, se žáci dozvědí způsob smrti sv. Václava. Otázky k vyobrazení vedou žáky k vhodnému porozumění obrázku. Zvláště odůvodněný je dotaz, čím je zdůrazňována skutečnost, že Václav byl starší než jeho bratr Boleslav. A proč se vůbec autor obrazu snažil o takové zdůraznění rozdílného věku? Žáci mohou porovnat znázornění smrti světce se způsobem umírání jiných světců. Z obrázku je patrné, že Václav se smrti brání, čemuž však odporuje přístup k mučednické smrti jiných světců. Učitel může tedy doplnit informaci, že legendy

²⁵⁶ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 80; VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 73; LOVČÍ, Radovan, Pavla ŠIMEČKOVÁ, Pavel ZAHRADNÍČEK a Miloslav ZEZULA. *Interaktivní dějepis 7, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 73.

²⁵⁷ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 66; VELÍMSKÝ Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 61.

vysvětlují tento Václavův odpor jako snahu o záchranu bratra před označením bratrovrah.²⁵⁸

Na stránkách učebnice nakladatelství SPN je fotograficky zobrazena lebka Přemysla Otakara II., z důvodu prokázání jeho dobře patrného smrtelného poranění v bitvě na Moravském poli. Žáci mohou dedukovat Přemyslovu smrt, jak se mohla stát. *Pokud byl Přemysl zabit ve chvíli, kdy se vzdával, zachoval se útočník čestně, dle rytířských pravidel?*²⁵⁹ Žáci mohou porovnat Přemyslovu lebku s lebku sv. Václava a zjistit, že není ozdobena jako lebka sv. Václava a říci, proč tomu tak je.

Učebnice nakladatelství SPN²⁶⁰ je opatřena fotografií části náhrobku Přemysla Otakara I. Žáci si tak mohou udělat představu o podobě Přemysla Otakara I. Všimnou si, že i po smrti byl král zobrazován s korunou na hlavě. Žáci také mohou pátrat po autorovi náhrobku a po místě, kde se náhrobek nachází. V učebnici je rovněž zobrazena fotografie tumba Jana Lucemburského s dobře čitelným latinským nápisem. Tento nápis mohou žáci zkoušet přečíst a s pomocí učitele třeba část přeložit. Překlad jim pomůže vybavit si rodinné vazby Jana Lucemburského. Vyobrazení je opatřeno poznámkou o místě pohřbu Jana Lucemburského, žáci tedy mohou na mapě vyhledat Lucembursko.

Žáci nejsou ochuzeni ani o poznámku o založení Zbraslavského kláštera jako pohřebiště českých králů panovníkem Václavem II.²⁶¹ Tuto větu lze obohatit mnoha způsoby. V první řadě žáci zjistí, kde se Zbraslav nachází. Následně mohou vyhledat krále, kteří zde byli pohřbeni. Případně se mohou seznámit i s jinými pohřebišti českých králů.

²⁵⁸ VELÍMSKÝ Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2009. s. 44-45; KORCOVÁ, Václava a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. Plzeň 2009. s. 48-49.

²⁵⁹ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 94; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: metodická příručka*. Praha 2008. s. 187.

²⁶⁰ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 93, 98.

²⁶¹ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. Praha 2007. s. 95.

9.3 Učebnice dějepisu pro 8. třídy

V kapitole *Barokní doba* v učebnici nakladatelství Fraus se nachází fotografie ze současného zdravotnického či sociálního zařízení, kde pravděpodobně zdravotní bratr krmí starší ležící ženu. Pod fotografií je přiložen text o současném vnímání smrti, tedy o tendenci společnosti vytěšňovat smrt a umírání mimo domov. Žáci jsou informováni o skutečnosti, že v minulosti bylo zvykem umírat doma se svými blízkými, naproti tomu dnes se nejčastěji umírá v různých zdravotnických a sociálních zařízeních. Žáci mají za úkol diskutovat o kladech a záporech tohoto řešení.²⁶² Pomoci jim může právě zmíněná fotografie. *Proč na ní není rodinný příslušník, proč stará žena neleží doma?* Žáci se pod vedením učitele mohou zamyslet i nad důvody změny přístupu ke smrti. *Proč v současné době dochází k vytěšňování existence smrti?*

Obě učebnice poskytují shodné obrázky znázorňující Petra I., jak stříhá vousy bojarovi. Na základě textů v obou učebnicích jsou žáci schopni říct, proč je na dobové karikatuře znázorněno právě stříhání vousů. Text v učebnici Fraus však přidává podstatnou informaci o spojitosti pohřbívání a stříhání vousů. Někteří pravoslavní bojaři si vousy schovávali, aby s nimi mohli být pohřbeni. Věřili totiž, že bez vousů nebudou vpuštěni do nebe.²⁶³

V textu učebnice nakladatelství SPN jsou zmíněny reformy Josef II., mezi které však patřily i ty, jež se nepovedly. Typicky například zákaz pohřbívání mrtvých do dřevěných rakví. Aby se ušetřilo, nebožtíci měli být pohřbíváni do plátěných pytlů. Lidé však tento příkaz vnímali jako neúctu k zesnulým, a tak bylo toto nařízení zrušeno.²⁶⁴ I po zrušení příkazu se však i nadále uskutečňovaly pohřby zemřelých do plátěných pytlů. *Dokázali by žáci vymyslet, za jakých okolností se tak dělo?* Na základě informací z učebnice je možné s žáky diskutovat, z jakého důvodu lidé pohřbívání v rakvích i nadále vyžadovali? Nejenže se jednalo o úctu k zemřelému, ale nový způsob pohřbívání značně ztěžoval tradiční křesťanský pohřeb. Žáci pod vedením učitele by mohli společnými silami přijít na části tradičního křesťanského pohřbu, ze kterého by vyvodili

²⁶² FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2010. s. 11.

²⁶³ FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2010. s. 26; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy*. Novověk. Praha 2008. s. 30.

²⁶⁴ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy*. Novověk. Praha 2008. s. 41.

hlavní důvod, proč nařízení Josefa II. bylo značně nepraktické pro dodržení křesťanského pohřbu. Křesťanský pohřeb mohou žáci s pomocí učitele porovnat s židovským pohřbem. V učebnici nakladatelství SPN²⁶⁵ se vyskytuje obrázek židovského pohřbu z konce 18. století. Žáci mohou z obrázku vyvodit alespoň základní informace, jako je oblečení nebožtíka, které má být z bílého plátna. Z obrázku je také patrné, že nebožtík leží na márách. Smuteční řeč nad mrtvým pronáší rabín a vpředu mu naslouchají muži, až v zadní části je vidět žena.

V učebnici nakladatelství Fraus je zpodobněn náhrobek francouzského filosofa Jeana-Jacques Rouseaua. Pokud si náhrobek žáci pozorně prohlédnou, všimnou si hořící pochodně, ke které směřuje i otázka v učebnici. Vzhledem k době, ve které Rouseau tvořil, by mohli žáci odvodit, že se jedná právě o symbol osvícenství. Tento náhrobek mohou žáci porovnat s náhrobkem studenta Jana Hubače, zastřeleného v Praze policií při demonstracích za všeobecné a rovné hlasovací právo v roce 1905. Žáci z náhrobku dokážou vyčíst všechny podstatné informace pojící se k zastřelenému muži, tj. jméno, datum úmrtí, místo úmrtí, věk zemřelého a důvod úmrtí, tedy že „*svůj mladý život položil za myšlenku občanské a národní rovnosti.*“ Na základě důvodu úmrtí by si žáci měli uvědomit, že volební právo nebylo vždy takovou samozřejmostí, jakou je dnes.²⁶⁶

V učebnici nakladatelství SPN je zobrazen dopis, který byl nalezen v zákopu u Verdunu. Po jeho přečtení, si žáci uvědomí, jak se zacházelo s mrtvými těly na válečném poli a že smrt byla vojákům neustále na blízku. „*Nacházíme kusy těl, jsou téměř jako stromy, které tady nemají ani korunu, ani větve.*“²⁶⁷ Po ukončení války však všechna těla musela být pohřbena, například na vojenském hřbitově u Verdunu, jehož fotografii nabízí učebnice nakladatelství Fraus.²⁶⁸ Vojenský hřbitov u Verdunu mohou žáci porovnat se hřbitovy, které již navštívili. Také mohou říci, jak jinak se ještě připomíná památka zesnulých vojáků.

²⁶⁵ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk.* Praha 2008. s. 41.

²⁶⁶ FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia.* Plzeň 2010. s. 41, 118; FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8 pro základní školy a víceletá gymnázia: průručka učitele.* Plzeň 2008. s. 42, 117.

²⁶⁷ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk.* Praha 2008. s. 133.

²⁶⁸ FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia.* Plzeň 2010. s. 134.

V učebnici nakladatelství Fraus jsou žáci informováni, že v České republice se do dnešní doby mohou setkat s pomníky a kříži, které připomínají památku padlých vojáků. Jako příklad mají uveden pomník Josefa Příbyla.²⁶⁹ Na památku padlých vojáků si v některých zemích lidé každoročně připínají do klopý papírový květ vlčího máku. Počátky tohoto symbolu je možné nalézt v básni padlého kanadského vojenského lékaře Johna McCrae.²⁷⁰ Tuto báseň si žáci mohou přečíst v intertextové učebnici Fraus a následně říci, proč je právě květ vlčího máku symbolickou vzpomínkou na zemřelé vojáky.

9.4 Učebnice dějepisu pro 9. třídy

V obou učebnicích se setkáváme s fotografiemi z pohřbu Tomáše Garrigua Masaryka. Učebnice nakladatelství SPN nabízí k fotografii popisek obsahující datum úmrtí a stáří T. G. Masaryka. Jeho smrt symbolicky přirovnává ke konci jedné epochy a k příchodu nových temných časů. Na fotografii je vidět několik desítek metrů dlouhá fronta lidí, kteří čekají na Hradčanském náměstí, aby se mohli poklonit zesnulému prezidentovi. Fotografie v učebnici nakladatelství Fraus zobrazuje otevřenou rakev s ostatky T. G. Masaryka ve smuteční síni. Rakev je pokryta vlajkou prezidenta republiky, obklopena svícny a vojáky držícími čestnou stráž. Fotografie doprovází báseň od Jaroslava Seiferta, přičemž žáci mají poznat, které osobnosti jsou věnovány verše z básně *To kalné ráno*. Následně mají žáci z básně a z fotografie vyčíst význam T. G. Masaryka pro Československo a celou Evropu.²⁷¹

Informace, které poskytují obě učebnice, může učitel doplnit o průběh pohřbu.²⁷² Žáci na základě poznatků získaných z fotografií a z doprovodných textů již vědí, že se

²⁶⁹ Tento pomník byl již rozebírán v kapitole Učebnice dějepisu pro 6. třídy, s. 82-83 této práce.

²⁷⁰ FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2010. s. 140; FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza Šitancová, Jana, HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 8, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: 2012. s. 140.

²⁷¹ VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. Praha 2009. s. 44; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny: metodická příručka*. Praha 2010. s. 48; PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 35.

²⁷² Ještě před nástupem totalitního režimu Československá republika zažila, byť téměř dvacet let po pádu monarchie, velkolepý pohřeb v podstatě královského charakteru. Byl to pohřeb prvního československého

jednalo o státní pohřeb, z učebnice nakladatelství Fraus navíc mají povědomí o vysokém počtu lidí, kteří se přišli rozloučit s T. G. Masarykem. Žáci si možná budou pamatovat na pohřeb Václava Havla, který byl ze značné části inspirován právě pohřbem T. G. Masaryka.²⁷³ Pohřby mohou porovnat.

Další státní pohřeb dvacátého století, se kterým se žáci mohou setkat prostřednictvím fotografie v interaktivní učebnici nakladatelství Fraus, je pohřeb Josifa Vissarionoviče Stalina. Fotografie zobrazující smuteční průvod v Drážďanech při Stalinově pohřbu je dokladem povinného truchlení v celém komunistickém světě. Na snímku je vidět Stalinův portrét v nadživotní velikosti a vojenská přehlídka. Žáci se v učebnici dozvědí pouze o Stalinově smrti v roce 1953, zmínky o pohřbu v učebnici nejsou. Nicméně zde najdeme poznámku o politickém obratu po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, kdy došlo ke kritice stalinského režimu. Je proto příhodné porovnat Stalinův pompézní pohřeb, následné vystavení jeho nabalzamovaného těla v roce 1953 a vliv politického obratu po roce 1956 na odebrání nabalzamovaného těla z mauzolea a jeho pohřbení u kremelské zdi v roce 1961.²⁷⁴

Fotografie z druhého pohřbu Karla Hynka Máchy, který proběhl v květnu 1939, otištěná v učebnici nakladatelství Fraus, zobrazuje rakev před hrobkou Slavnů na vyšehradském hřbitově. Rakev je umístěna na lafetě a překrytá československou vlajkou, tehdy již symbolem podrobeného státu. Za rakví stojí dívky oblečené v bílých šatech. Žáků je možné se zeptat, zda vědí, proč byly dívky oblečené v tomto oděvu. Učitel doplní informaci o posmrtné svatbě, která se stále dodržuje v některých částech východní Moravy. Zemřelým svobodným mladým lidem se vystrojila tzv. posmrtná svatba, která měla symbolizovat jejich nenaplněný životní osud. Rysem těchto pohřbů bylo použití pohřebních i svatebních znaků zároveň. Zemřelí byli oblečeni do

prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka. „*Řecké ohně planoucí noc před pohřbem na významných místech Prahy, stovky, možná i tisíce metrů dlouhý pohřební průvod vinoucí se ulicemi hlavního města, velkolepá vojenská přehlídka, devítihodinové trvání celé slavnosti, rakev jedoucí na otevřeném železničním vagonu z Prahy do Lán, s tratí lemovanou klečícím obyvatelstvem...*“ (LUTOVSKÝ, Michal – Milena, Bravermanová. *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. Praha 2007. s. 204–206)

²⁷³ HOUSKA, Ondřej. *Inspirací pro rozloučení s Havlem má být pohřeb T. G. Masaryka* [online]. rozhlas.cz, 19. 12. 2011, [cit. 2015-3-10] dostupné z: http://www.rozhlas.cz/zpravy/politika/_zprava/992323

²⁷⁴ www.stalin.narod.ru [online]. [cit. 2015-03-27]. Dostupné z: http://www.stalin.narod.ru/stalin_body.htm

svatebních šatů a za jejich rakví v průvodu šli družičky v bílých šatech a mládenci v bílých šerpách.²⁷⁵ Žáci jistě znají osud Karla Hynka Máchy, který zemřel v mladém věku těsně před plánovanou svatbou. Text učebnice poskytuje žákům několik informací o průběhu pohřbu, který se stal národní manifestací nesouhlasu s okupací a protektorátem Čech a Moravy. Ostatky Karla Hynka Máchy byly převezeny z Litoměřic do Prahy, následně vystaveny v Národním muzeu, ze kterého byly převezeny na Vyšehrad, kde se konala mše a uložení Máchových ostatků do hrobky na Slavíně. Žáci mají odpovědět, proč je podle nich vyšehradský hřbitov výjimečný. K odpovědi jim pomůže odkaz na video v interaktivní učebnici nakladatelství Fraus. Zde je jim nabídnut odkaz na článek, kde se dozvedí více informací o druhém Máchově pohřbu. Tento záznam je doplněn otázkou na důvod převezení Máchových ostatků do Prahy.²⁷⁶

Učebnice nakladatelství Fraus obsahuje i fotografii z pohřbu Jana Opletala, který byl zabit při demonstraci v Praze konané u příležitosti výročí vzniku Československa dne 28. října 1939. Z fotografie je možné vyčíst, že součástí pohřbu byl průvod, který lemovaly masy lidí. Učitel může fotografii doplnit o další informace k pohřbu. Okupační správa nechtěla pohřeb v Praze, aby předešla nepokojům, a tak ostatky Jana Opletala byly uloženy do hrobu až v místě jeho rodiště na Moravě. Nicméně tím demonstraci nezamezila. Rozloučení konané v Praze na Albertově přerostlo v protest proti okupantům, který byl tvrdě potlačen. V učebnici se již nachází zmínky o reakci nacistů: zavření vysokých škol, zastřelení devíti představitelů studentských spolků pro výstrahu a odvlčení 1140 studentů do koncentračního tábora v Sachsenhausenu. Studentům, kteří v táboře zemřeli, byl věnován pomník, jehož fotografie doprovází zmíněné informace v učebnici nakladatelství SPN. Pomník obsahuje jména všech zemřelých studentů a žáci si je tak mohou přečíst. Vzpomínkou na zásah proti studentům se stal i Mezinárodní den studentstva vyhlášený již v roce 1941 v Londýně, o čemž obě učebnice informují. V metodické příručce nakladatelství SPN je upozornění,

²⁷⁵ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004. s. 242-243.

²⁷⁶ PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 70; FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza Šitancová, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 9, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2012. s. 70.

aby byli žáci tázáni, zda skutečně vědí, které události se 17. listopadu připomínají. Žáci si toto datum obvykle spojují pouze se studentskými protesty v listopadu 1989.²⁷⁷

Obě učebnice se zmiňují o třech mužích, kteří zvolili smrt sebeupálením – Janu Palachovi, Janu Zajícovi a Evženu Plockovi. Žáci se z textů učebnic dozvídají důvody, které mladé muže k netradičnímu způsobu sebevraždy vedly. V učebnici nakladatelství SPN je zmínka o pohřbu Jana Palacha, který se stal demonstrací proti okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v roce 1968. Učebnice nakladatelství Fraus nabízí fotografii pamětní desky Evžena Plocka. Žáci mohou následně diskutovat o smyslu protestu sebeupálením, zda je to nesmysl či hrdinství. *U jakých lidí by se případně dala pochopit sebevražda?*²⁷⁸

Prostřednictvím dalších obrázků a informací v textu učebnic se žáci dozvědí, jak se nakládalo s mrtvými těly během druhé světové války. V učebnici nakladatelství Fraus žáci naleznou fotografii hromadného hrobu polských důstojníků v Katyni. S tímto snímkem se pojí otázka zkoumající, kdo nesl na masakru vinu. *Kdo byl za viníka pokládán po druhé světové válce a kdo jím byl ve skutečnosti?* Odpovědi na otázky mohou žáci nalézt pomocí internetového odkazu v interaktivní učebnici nakladatelství Fraus. Žáci se tak dozvědí, že vězni byli na Stalinův příkaz vyváženi z táborů, popraveni a pohřbíváni do hromadných hrobů. Hromadných hrobů se našlo více. V Katyni, na místě masakru, dnes stojí polský vojenský hřbitov. Jiný vojenský hřbitov mají možnost žáci vidět na obrázku v učebnici Fraus, jedná se o československý památník na vojenském hřbitově v Brookwoodu. Fotografie v učebnici SPN zachycuje mrtvá těla vězňů z koncentračního tábora na korbě nákladního automobilu. Text v učebnici nakladatelství Fraus doplňuje informaci o pálení mrtvých těl v obřích

²⁷⁷ PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 70; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. Praha 2009. s.78-79; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny: metodická příručka*. Praha 2010. s. 91-92.

²⁷⁸ PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 124; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. Praha 2009. s. 138; PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny: metodická příručka*. Praha 2010. s. 157.

krematoriích. Interaktivní učebnice nakladatelství Fraus odkazuje na článek o nálezu hromadného hrobu obětí z pochodu smrti.²⁷⁹

Žáci by měli vědět, že nejen po ukončení první světové války, ale i po konci druhé světové války, se budovaly vojenské hřbitovy, pomníky, památníky a pamětní desky, aby se uchovala památka zemřelých. Učebnice obsahují několik ukázek pietních míst, kromě již výše zmíněných se jedná také o fotografii pomníku lidickým dětem, který se stal zároveň památníkem všech dětí zavražděných během druhé světové války.²⁸⁰ Pokud se žáci v běžném životě setkají nejen s pomníky či památníky zobrazenými v učebnicích, budou již vědět, jak k nim mají přistupovat, aby o nich získali podstatné informace.

9.5 Shrnutí: Pohřby a pohřební rituály v učebnicích dějepisu pro ZŠ

Nejčastěji se žáci s problematikou pohřbívání setkají v učebnicích dějepisu pro 6. třídy základní školy. Je to logické, jelikož z období nejstarších dějin existuje omezené množství písemných památek, a tak o této fázi historie získáváme poznatky především z archeologických nálezů, přičemž velkou část zdrojů poskytují právě nalezené hroby. Žáci jsou seznámeni s prací archeologů a na základě obrázku otevřeného hrobu vysvětlujícího způsob archeologického bádání o konkrétní době se žáci navíc dozvídají informace o způsobech pohřbívání. Průběh pohřebního rituálu žákům zůstane utajen, nicméně v učebnicích se objevuje několik případů, kdy k přiloženým obrázkům byly zaznamenány rituály, podle kterých se mrtví specifickým způsobem ukládali do hrobu. Žákům je poskytnuto několik obrázků s různými variantami pohřbívání. V učebnicích pro 6. třídy základní školy se vyskytují ukázky kostrového pohřbu, pohřbu žehem a fotografie mumifikovaných těl. Žáci mohou z těchto vyobrazených možností pohřbívání

²⁷⁹ FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza ŠITANCOVÁ, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 9, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2012. s. 52; PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 52, 75; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. Praha 2009. s. 89.

²⁸⁰ PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011. s. 79; VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. Praha 2009. s. 86.

vyvodit vliv na způsob ukládání mrtvých těl do hrobu. Rozhodující význam na podobu pohřbívání mělo historické období, postavení jedince ve společnosti a víra v posmrtný život. Pod těmito vlivy se projevovala i výbava a podoba hrobů popřípadě hrobek.

V učebnicích pro 7. třídy základní školy jsou žáci seznámeni s proměnou v přístupu k pohřbívání pod vlivem křesťanství. Zjistí, že se prosadil kostrový ritus na úkor pohřbu žehem. Žáci se také dozvědí o způsobu uchovávání ostatků svatých. Nechybí ani zmínka o zvyku budování pohřebišť pro české krále a v učebnicích jsou vyobrazeny i náhrobky českých panovníků. Pojednání o morové epidemii ve vrcholném středověku ilustruje skutečnost, že v mimořádných případech nebylo možné křesťanské rituály spojené se smrtí dodržovat. Mor dal vzniknout mezní situaci, která se projevila pohřbíváním bez obřadu do hromadných hrobů. Z učebnic pro 7. třídy základních škol tedy plyne závěr, že pohřbívání bylo ovlivněno náboženskou vírou, společenským postavením a způsobem úmrtí.

Učebnice pro 8. třídy základní školy žáky informují o zvyku umírat doma mezi svými blízkými. Tato informace je dána do protikladu s umíráním v dnešní době, kdy jen velmi zřídka nastane možnost zemřít v domácích podmínkách. Zde je tedy patrný vliv společenského vývoje. Jestliže došlo ke změně místa umírání, je jasné, že musely být změněny i tradiční pohřební rituály. Tuto informaci však musí doplnit již učitel. V učebnici je i zmínka o pohřebním zvyku ruských bojarů, kteří věřili, že bez vousů nebudou vpuštěni do nebe. Žáci jsou také seznámeni s nařízením panovníka Josefa II., které mělo vliv na způsob pohřbívání.

V 9. třídách žákům učebnice poskytují možnost porovnat státní pohřeb bývalého československého prezidenta Tomáše G. Masaryka a pohřeb komunistického vůdce Josifa V. Stalina. Žáci mohou sledovat vliv společenského postavení na způsob pohřbívání. Nicméně je zde také patrný i vliv historického vývoje, neboť T. G. Masaryk byl pohřben dle královského pohřebního zvyku, kdežto pohřeb J. V. Stalina se děl na základě nových komunistických tradic. Jiným příkladem je druhý pohřeb K. H. Máchy, prostřednictvím kterého se žáci seznamují nejen s pohřebními zvyky charakterizujícími pohřeb mladých lidí, ale také s využitím pohřbu k manifestaci národní jednoty. Učebnice také žákům poskytují informace o vlivu válečných událostí na pohřbívání.

Na předchozích řádkách jsem zaznamenala nejdůležitější okolnosti, které mají vliv na vytvoření závěru o proměně pohřebních rituálů na základě informací poskytovaných učebnicemi pro druhý stupeň základní školy. Pokud tedy shrnu informace v této kapitole, žáci zjistí, že pohřební rituál se v průběhu věku měnil dle historického období, náboženství, společenského postavení, vlivem dané kultury, vlivem nařízení panovníka či vládnoucího režimu. Dopad na podobu pohřebního rituálu měly i epidemie a válečné konflikty.

10. ZÁVĚR

Záměrem této práce bylo zmapovat teorii rituálů a podrobněji představit dva typy přechodových rituálů, jimiž se staly svatební a pohřební rituály. Touto problematikou jsem se zabývala v první části diplomové práce. V praktické části diplomové práce jsem se opírala o zpracovaná témata sňatků a pohřbů a využila je při rozboru učebnic dějepisu pro druhý stupeň základní školy. V učebnicích dějepisu jsem se nejdříve zaměřila na zobrazení svatebních a pohřebních rituálů, podala jsem jejich přehled. Zaměřila jsem se na způsob jejich zobrazení, přičemž jsem se zajímala o informace, které byly žákům sdělovány prostřednictvím textu, obrázků, fotografií, otázek či úkolů. Tyto informace jsem se pokusila obohatit o doplňující komentáře.

V učebnicích pro 6. třídy základní školy se v období pravěku žáci se sňatky nesetkají, oproti tomu způsoby pohřbívání jsou v učebnicích zastoupeny ve velké míře. Starověk je již žákům představován nejen prostřednictvím pohřbívání, ale také skrze existenci sňatků. I když svatby jsou žákům prezentovány spíše z pohledu postavení ženy ve společnosti. Pohřby a sňatky jsou v učebnicích pro 7. třídy zastoupeny rovnoměrně. Pohřební i svatební rituály totiž byly ovlivněny křesťanstvím, které se šířilo do všech vrstev obyvatelstva. Učebnice pro 8. třídy základní školy obsahují více informací k pohřbům, což je do určité míry spojeno s tématem 1. světové války vyskytující se v učebnici. Sňatků se týkají především zmínky, které vedly ženy k emancipaci v 19. století. V 9. třídách se žáci v učebnicích setkají v první řadě s tématem smrti a pohřbů. Sňatky jsou prakticky opomenuty, kromě přesně dvou poznámek.

Téma pohřbů je v učebnicích zastoupeno častěji než téma sňatků. Hlavním důvodem jsou prameny, se kterými učebnice žáky seznamují. Žáci jsou nabádáni, aby si všimli pomníků, náhrobků, pamětních desek a naučili se s nimi pracovat a získávat tak nové informace. Žáci jsou také obeznámeni s prací archeologů a s archeologickými nálezy, přičemž velkou část zdrojů poskytují právě nalezené hroby a jejich výbava. V souvislosti s těmito nálezy žáci získávají informace i o způsobech pohřbívání.

Obecně lze říci, že v učebnici nakladatelství Fraus je možné nalézt větší množství obrázků, doprovodných materiálů a návodných otázek, než je tomu v učebnici nakladatelství SPN. Je to umocněno také tím, že k souboru učebnic nakladatelství Fraus patří i interaktivní učebnice, které poskytují žákům doplňující informace. Ty se do

klasické učebnice buď už nevedou, nebo v ní nemohou být žákům zprostředkovány, zde mám na mysli audio a video záznamy. Všimla jsem si, že učebnice často používají stejné obrázky, což je logické, jelikož žáci na základní škole by se měli seznamovat s těmi nejnámějšími výjevy. V učebnici nakladatelství SPN jednoznačně převažuje množství informací, které jsou žákům poskytovány k jednotlivým událostem, ale i k popisu obrázků.

Jak je patrné nejen z předchozích řádků, ale také z předešlých kapitol praktické části této diplomové práce, žáci se s pohřebními a svatebními rituály v učebnicích nakladatelství SPN a Fraus mají možnost setkat. Z množství předkládaných informací mají například možnost vyvodit proměnu svatebních a pohřebních rituálů v průběhu věku. Ve většině případů je však potřeba, aby učitel doplnil komentář ke konkrétnímu jevu týkajícího se pohřbu nebo sňatku, aby žáci získali ucelený přehled o konkrétní problematice.

11. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

11.1 Prameny:

BARTÁKOVÁ, Eliška a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2009. 64 s. ISBN 978-80-7238-559-1.

FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza ŠITANCOVÁ, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 6, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2012. 152 s. ISBN 978-80-7489-103-8.

FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza ŠITANCOVÁ, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 8, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2012. 160 s. ISBN:978-80-7489-261-5.

FRONK, Václav, Pavel ČENGERY, Tereza ŠITANCOVÁ, Jana HLAVINOVÁ, Petr VÍTEK, Eva KRÁLOVÁ a Petr KYKAL. *Interaktivní dějepis 9, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2012. 168 s. ISBN:978-80-7489-105-2.

FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2010. 160 s. ISBN 978-80-7238-561-4.

FRONK, Václav a kol. *Dějepis 8 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2008. 160 s. ISBN 978-80-7238-563-8.

KALISTOVÁ, Ivana a kol. *Dějepis 8 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2010. 64 s. ISBN 978-80-7238-562-1.

KORCOVÁ, Václava a kol. *Dějepis 7 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2009. 176 s. ISBN 978-80-7238-560-7.

LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2007. 152 s. ISBN 978-80-7238-208-8.

LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2007. 64 s. ISBN 978-80-7238-327-6.

LINHART, Jiří a kol. *Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2008. 284 s. ISBN 978-80-7238-258-3.

LOVČÍ, Radovan, Pavla ŠIMEČKOVÁ, Pavel ZAHRADNÍČEK a Miloslav ZEZULA. *Interaktivní dějepis 7, učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2011. 160 s. ISBN:978-80-7489-104-5.

PARKAN, František. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: pracovní sešit*. 2., upr. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2006. 47 s. ISBN 80-723-5338-1.

PARKAN, František. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: pracovní sešit*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2007. 54 s. ISBN 978-807-2353-781.

PARKAN, František. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk: pracovní sešit*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2008. 39 s. ISBN 978-80-7235-411-5.

PARKAN, František. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny: pracovní sešit*. 2. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2009. 40 s. ISBN 978-80-7235-429-0.

PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk: metodická příručka*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2007. 204 s. ISBN 978-80-7235-339-2.

PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk: metodická příručka*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2008. 271 s. ISBN 978-80-235-380-4.

PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk: metodická příručka*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2009. 272 s. ISBN 978-80-7235-443-6.

PARKAN, František a Veronika VÁLKOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny: metodická příručka*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2010. 336s. ISBN 978-80-7235-497-9.

PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2011. 166 s. ISBN 978-80.7238-694-9.

PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy a víceletá gymnázia: pracovní sešit*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2011. 64 s. ISBN 978-80-7238-695-6.

PARKAN, František, Tomáš MIKESKA a Markéta PARKANOVÁ. *Dějepis 9 pro základní školy a víceletá gymnázia: příručka učitele*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2011. 204 s. ISBN 978-80-7238-696-3.

VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 6 pro základní školy. Pravěk a starověk*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2006. 144 s. ISBN 80-723-5337-3.

VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 7 pro základní školy. Středověk a raný novověk*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2007. 152 s. ISBN 978-80-7235-547-1.

VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 8 pro základní školy. Novověk*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2008. 139 s. ISBN 978-80-7235-540-2.

VÁLKOVÁ, Veronika. *Dějepis 9 pro základní školy. Nejnovější dějiny*. 1. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2009. 159 s. ISBN 978-80-7235-428-3.

VELÍMSKÝ, Tomáš a kol., *Dějepis 7: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. 1. vyd. Plzeň: Fraus, 2009. 160 s. ISBN 978-80-7238-558-4.

Zbraslavská kronika - Chronicon aulae regiae. Příprava vydání Zdeněk Fiala, překlad František Heřmanský, Rudolf Mertlík. Praha: Svoboda, 1976. 185 s. ISBN 25-015-76.

11.2 Literatura

BAINES, John a Jaromír MÁLEK. *Svět starého Egypta: kulturní atlas*. 1. vyd. Editor Pavel Augusta, Michal Rybka. Překlad Jana Pečírková, Jiří Prosecký. Praha: Knižní klub, 1996. 240 s. Kulturní atlasy, sv. 3. ISBN 0871963345X.

BOLOGNE, Jean Claude. *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. 1.vyd. Překlad Barbora Chvojková. Praha: Volvox Globator, 1997. 390 s. ISBN 80-720-7054-1.

BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*. 1. vyd. Překlad Vladimír Petkevič. Praha: Portál, 2008. 335 s. ISBN 978-807-3673-789.

DRDA, Petr a Alena RYBOVÁ. *Keltové a Čechy*. 2. rozšířené vyd. Praha: Academia, 1998. 196 s. ISBN 80-200-0658-3.

DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. - 18. století)*. 1. vyd. Překlad Martin Všetíček. Praha: Argo, 1999. 338 s. Každodenní život, sv. 3. ISBN 80-720-3116-3.

ELIADE, Mircea.: *Mýtus o věčném návratu: archetypy a opakování*. Praha: OIKOYMENH, 2003. 102 s. ISBN 80-7298-037-8.

ERIKSEN, T. H.: *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2007. 268 s. ISBN 978-80-7254-925-2.

HALÍK, Tomáš, *Prolínání světů, Ze života světových náboženství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006. 274 s. ISBN 80-7106-834-9.

HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Velký psychologický slovník*. 4. vyd. Praha: Portál, 2010. 797 s. ISBN 978-80-7367-686-5.

HRDÝ, Ladislav, Václav SOUKUP a Alena VODÁKOVÁ. *Sociální a kulturní antropologie*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství: Sociologický ústav AV ČR, 1993. 157 s. ISBN 80-901424-1-9.

CHARVÁT, Petr. *Průvodce všedním životem ve starověku*. 1. vyd. Praha: SPL - Práce ve spolupráci s nakladatelstvím Albra, 2002. 105 s. Pomocné knihy pro žáky a učitele. ISBN 80-864-9023-8.

JANČÍKOVÁ, Eva: *Historie svateb od nejstarších dob po současnost*. 1. vyd. Praha: Epoque, 2012. 163 s. ISBN:978-80-7425-143-6.

KEPARTOVÁ, Jana. *Terminologické minimum pro přijímací zkoušky na vysoké školy humanitního zaměření*. 1. vyd. Praha: Práh, 1998. 80 s. ISBN 80-858-0987-7.

KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. 1. vyd. Praha: Deus, 2008. 187 s. ISBN 978-808-7087-558.

KRÁLÍKOVÁ, Michaela. *Pohřební ritus 16-18. století na území střední Evropy*. Editor Jaroslav Malina. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2007. 209 s. Panorama biologické a sociokulturní antropologie: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných oborů," 35. ISBN 978-807-2045-662.

LE GOFF, Jacques a Jean-Claude SCHMITT: *Encyklopedie středověku*. 2. vyd. Překlad Lada Bosáková. Praha: Vyšehrad, 2008. 935 s. ISBN 978-80-7021-917-1.

LENDEROVÁ, Milena. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. 1. vyd. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005. 180 s. ISBN 80-7194-756-3.

LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. 1. vyd. Praha: Academia, 1996. 180 s. ISBN 80-200-0567-6.

LUTOVSKÝ, Michal a Milena Bravermanová. *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. 1. vyd. Praha: Libri, 2007. 223 s. ISBN 978-80-7277-228-5.

MAŘÍKOVÁ, VLČKOVÁ, Petra a kol. *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*. 1. vyd. Praha: Libri, 2009. 415 s. ISBN 978-807-2772-292.

MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993. 124 s. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), sv. 3. ISBN 80-901-4247-8.

MURPHY, Robert Francis, Eliška WALTEROVÁ a Jiří MAREŠ. *Úvod do kulturní a sociální antropologie: teorie a analýzy edukačního média: příručka pro studenty, učitele, autory učebnic a výzkumné pracovníky*. 1. vyd. Překlad Hana Červinková. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998. 267 s. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), sv. 15. ISBN 80-858-5053-2.

NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. 413 s. ISBN 80-702-1397-3.

NODL, Martin: Rituál královských svateb a zásnub. In: *Antropologické přístupy v historickém bádání*. 1. vyd. Editor Martin Nodl, Daniela Tinková. Praha: Argo, 2007. s. 163-187. Historické myšlení, sv. 38. ISBN 978-807-2039-234.

PETRÁŇNOVÁ, Lydia. Nevěsta a ženich koupili si kožich. České země a okolí. In: *Svatební rituály u nás a ve světě*. 1. vyd. Editor Jana Jiroušková Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2012. s. 13-45. ISBN 978-807-1062-295.

PODBORSKÝ, Vladimír. *Pravěké dějiny Moravy*. Editor Jaromír Kubíček. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1993. 543 s. ISBN 80-850-4845-0.

PROSECKÝ, Jiří a kol., *Encyklopedie starověkého Předního východu*. 1. vyd. Praha: LIBRI, 1999. 447 s. ISBN 80-859-8358-3.

RYCHTEROVÁ, Pavlína: Rituály, rity a ceremonie. Teorie rituálu a jejich reflexe v medievistickém bádání, In: *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku: problémy, názory, otázky: sborník příspěvků z konference konané dne 18. října 2005 v Brně*. 1. vyd. Editor Martin Wihoda, Demeter Malaťák. Brno: Matice moravská, 2006. s. 11-23. Země a kultura ve střední Evropě, sv. 4. ISBN 80-864-8837-3.

STROUHAL, Evžen, *Život starých Egypťanů*. 2., rozšířené vyd. Londýn: Opus Publishing, 1994. 280 s. ISBN 80-703-8089-6.

SVOBODA, Jiří A. *Paleolit a mezolit: pohřební ritus*. Editor Jaroslav Malina. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2003. 128 s. Panorama biologické a sociokulturní antropologie: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných oborů," 19. ISBN 80-7204-292-0.

TURNER, Victor, Eliška WALTEROVÁ a Jiří MAREŠ. *Průběh rituálu: teorie a analýzy edukačního média: příručka pro studenty, učitele, autory učebnic a výzkumné pracovníky*. Brno: Computer Press, 2004. 194 s. ISBN 80-722-6900-3.

UNGER, Josef. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. 1. vyd. Editor Jaroslav Malina. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2006. 254 s. Panorama biologické a sociokulturní antropologie: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných oborů," 2. ISBN 80-77204-397-8.

VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Překlad Helena Beguivinová. Praha: Lidové noviny, 1997. 201 s. Mythologie, sv. 1. ISBN 80-710-6178-6.

WATTS, Alan W. *Mýtus a rituál v křesťanství*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1995. 233 s. ISBN 80-85880-09-1.

11.3 Časopisy

JÍŠOVÁ, Kateřina: Smrt snímá hříchy. Umírání v představách středověkých lidí. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 30, č. 11, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008. s. 30-32. ISSN: 0418-5129.

NEŠPOROVÁ, Olga: Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 30, č. 11. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. s. 40-43. ISSN:0418-5129.

PŘIDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*. 34, č. 3, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1998. s. 347-361. ISBN 000169860.

11.4 Elektronické zdroje

HOUSKA, Ondřej. *Inspirací pro rozloučení s Havlem má být pohřeb T. G. Masaryka* [online]. rozhlas.cz, 19. 12. 2011, [cit. 2015-3-10] dostupné z: http://www.rozhlas.cz/zpravy/politika/_zprava/992323.

MALINA, Jaroslav a kol. *Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. [online] Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2009. ISBN 978-80-7204-560-0. [cit. 2015-3-15] Dostupné z: <http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/prif/ps09/antropol/web/index.html>

Secretly removing Stalin's body. *stalin.narod.ru* [online]. [cit. 2015-03-27]. Dostupné z: tp://www.stalin.narod.ru/stalin_body.htm.